

4.1. Ahmed Rifat'ın *Lûgat-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye*'sinde Kürtler ve Kürdistan

Kürtler ve ülkeleri Kürdistan dört yüz yılı aşkın bir süre Osmanlı Devleti sınırları içinde yer aldılar. Bu uzun zaman zarfında Kürtler, Osmanlı nüfusunu oluşturan önemli bir unsur oldu; Kürdistan da Osmanlı'nın İran ve Rusya sınırını oluşturan önemli bir bölge haline geldi. Çokuluslu ve çokdinli bir yapısı olan Osmanlı Devleti'nin tarih ve coğrafyasında Kürtlerin de önemli bir yeri vardır. Bu önemden ötürü Osmanlı arşiv ve kütüphanelerinde Kürtlerle ilgili çok fazla bilgi ve belge bulunmaktadır. Bu bilgi ve belgeler meydana çıkarılıp araştırmacıların istifadesine sunuldukça Kürt tarihinin önemli bir evresini oluşturan "Osmanlı Devrinde Kürtler ve Kürdistan Tarihi" de aydınlatılmış olacaktır. Biz de bu amaçla Ahmed Rifat'ın *Lûgat-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye* adlı eseri üzerine bu çalışmayı hazırladık.

Lûgat-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye'yi Kürtler için önemli kılan bu eserde yer alan "Kürd" ve "Kürdistan" maddeleridir. Ahmed Rifat, Kürt maddesinde Kürtlerin yaşadığı coğrafyanın sınırlarını belirttikten sonra Kürt halkının özellikleri ve o günkü durumu hakkında kısaca bilgi verir.

Yazar, "Kürdistan" maddesini ise iki başlığa ayırmıştır. İlki "Kürdistan-ı Osmâni" diğeri ise "Kürdistan-ı Acemi" yani İran Kürdistanı'dır. Kürdistan coğrafyası miladî 1639 yılında Osmanlı ve Safevi devletleri arasında imzalanan Kasr-ı Şirin Antlaşması ile

resmen ikiye bölünmüştür. Kürdistan'ın bir parçası Osmanlı diğer parçası ise Safevi Devleti'nin sınırları içinde kalmıştır.

Ahmed Rifat, Kürdistan'ın her iki parçasının da coğrafi sınırlarını, yüzölçümünü ve nüfusunu belirttikten sonra yeraltı zenginlikleri ve tarım ürünleri hakkında bilgi vermiştir. Yazar, Osmanlı Kürdistanı hakkında bilgi verirken Emir Bedirhan olayından da söz etmiştir.

Ahmed Rifat Kimdir?

Ahmed Rifat, İstanbul'da doğmuştur. Yağlıkızade adıyla tanınan Şabanzade ailesinden, Ispartalı Mehmed Emin Efendi'nin oğludur. Küçük yaşta maliyeye girmiş farklı memuriyetlerde görev aldıktan sonra emekli olmuştur. 1895 yılı başında vefat eden Ahmed Rifat'ın kabri İstanbul'un Fatih ilçesindeki Emir Buharî Tekkesi'ndedir (Özcan, 1989: 130-131).

Lûgat-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye Nedir?

Devlet hizmetlerinin yanı sıra ilmi çalışmalar yapan ve kaynaklarda ressam olduğu kaydedilen Ahmed Rifat Efendi, tarihe ve ahlaka dair bazı eserler kaleme almış, fakat daha çok *Lûgat-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye* isimli kitabı ile tanınmıştır. Bu eser, aslında meşhur şahıs ve müelliflerin biyografileri, önemli olaylar, tarih boyunca kurulmuş olan devletler, milletler ve belli başlı şehirlerin tarihleri ve coğrafi özellikleri hakkında alfabetik maddeler halinde bilgiler vermektedir. Bu yönüyle bir tarih ve coğrafya sözlüğü olarak değerlendirilse de öteki ilim dallarına dair pek çok bilgiyi de içermesi bakımından genel bir ansiklopedi niteliği de taşımaktadır. *Lûgat-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye*, Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılda hazırlanmasına ferdi olarak teşebbüs edilip tamamlanabilmiş ansiklopedi çalışmalarının iyi bir örneği olarak kabul edilebilir. Bazı yanlış ve eksikliklerine rağmen,

günümüzde bile bir başvuru kaynağı olma özelliğini koruyan eser, ilk iki cildi H.1299/M.1881, son beş cildi ise H.1300/M.1882 tarihlerinde olmak üzere, yedi cilt halinde İstanbul'da basılmıştır (Özcan, 1989: 130-131).

Lûgat-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye'de verilen bilgiler önemli olmakla birlikte bilgilerde yanlışlık ve eksiklikler olabilir. Bilhassa yazarın verdiği nüfus bilgileri başka kaynaklarla karşılaştırılmalıdır. Ahmed Rifat, Osmanlı Kürdistanı'nın nüfusunu tahminen üç yüz elli bin olarak veriyor. Bu sayı Osmanlı Devleti'ndeki Kürtlerin nüfusundan çok uzaktır. Bu durum yazarın Kürdistan tanımından da kaynaklanıyor olabilir. Başka kaynaklarda Osmanlı'da Kürt nüfusunun bir milyonun üstünde olduğu belirtilmektedir. Örneğin Şemseddin Sami, *Kamûsü'l-a'lâm* adlı eserinin Kürdistan maddesinde Kürt nüfusun tahminen iki buçuk milyona yakın olduğunu ve bunun bir buçuk milyonunun Osmanlı ülkesinde yaşadığını ifade eder (Şemseddin Sami, 1896: 3840). Örnek olarak 1897 yılında Osmanlı nüfusunun "milliyet itibariyle tasnifi" şu şekildedir (Eldem, 1994: 16):

	Rumeli	İstanbul	Anadolu	Suriye	Irak	Toplam
Türk	1.003.000	597.000	8.056.000	90.000	73.000	9.819.000
Arnavut	1.061.000	10.000	5.000	-	-	1.076.000
Kürt	-	5.000	1.061.000	44.000	368.000	1.478.000
Rum	808.000	236.000	871.000	140.000	-	2.055.000
Ermeni	23.000	162.000	1.036.000	149.000	-	1.370.000
Musevi	88.000	47.000	41.000	107.000	72.000	355.000
Sırp	761.000	1.000	2.000	-	-	764.000
Arap Müslim	-	1.000	238.000	1.187.000	1.024.000	3.080.000
Arap Hıristiyan	-	-	-	527.000	-	527.000
TOPLAM	5.594.000	1.181.000	11.430.000	3.001.000	1.550.000	22.756.000

Nüfus sayımının yapıldığı devirdeki kitle iletişim araçlarının zayıflığı, halkın devletin vergi istemesi korkusuyla sayımdan çekinmesi, Kürdistan coğrafyasının yer yer çok sarp ve engebeli olması, Kürtlerin önemli bir kısmının yerleşik değil göçebe halde yaşıyor olması gibi etkenler göz önünde bulundurulduğunda yukarıdaki rakamın bile tartışılır olduğu söylenebilir. Bu iddiamızı kuvvetlendiren de yine Osmanlı devrinde yazılmış bir coğrafya kitabıdır. Cemiyet-i Tedrîsiyye-i İslâmiyye azasından Yusuf Hafid [Hantuğ] tarafından yazılıp İstanbul'da yayımlanan (İhsanoğlu, 2000: 595) *Muhtasar Coğrafya-yı Osmânî* adlı eserde şöyle deniyor: "

Kürdler de Arnavudlar gibi bir kıt'ada iskân eden ahâliden bulunub bunlar da iki buçuk milyona yakın bir nüfûsa mâliktir (sahiptir) (Yusuf Hafid, 1329/1913: 12).

Safvet [Geylangil], *Resimli ve Haritalı Coğrafya-yı Osmânî* adlı eserinde Kürtlerle ilgili bilgi verirken nüfuslarına da değiniyor:

Asya-yı Osmânînin husûsiyle Anadolu'nun cihet-i şarkiyesinde yüksek dağlarla muhât arazi ve yaylalar üzerinde yayılmış olan Kürdler, ekser aşîret halinde yaşamaktadırlar. Mikdârları 2,5 milyon raddesinde tahmîn edilmekte ise de bunların da üç milyondan fazla olduğunda şübhe yoktur. Bu kavim dahi kendine mahsûs baz[ı] âdât ve i'tikâdâta mâliktir. Şecâ'atleri meşhûrdur. Ata binicilikde ve silâh isti'mâlinde mahâretleri vardır (Safvet, 1331/1915: 5).

Kürt nüfusuyla ilgili son olarak bir Kürt aydınınının da görüşlerini aktarıp bu bahsi bitireceğiz. 22 Nisan 1898'de ilk Kürt gazetesi *Kurdistan*'ı Kahire'de çıkaran Mikdat Midhat Bedirhan, gazetenin

ilk sayısıyla beraber bazı kişilere Fransızca bir kart gönderir. Kartın ikinci paragrafında şöyle der:

Ulusum, Kürt ulusu, bugün Küçük Asya'da çok eski bir dil konuşan toplam altı milyondan fazla nüfusa sahiptir (Fransızcadan çeviren ve aktaran: Malmisanij, 2009: 116).

Mikdat Midhat Bedirhan'ın verdiği bu rakam belli ki Osmanlı Kürdistanı-İran Kürdistanı ayrımı yapılmaksızın Kürtlerin genel nüfusunu belirtir.

19. yüzyılın en önemli başvuru kaynaklarından olan *Kamûsü'l-a'lâm*'da Kürtlerle ilgili maddeler araştırmacı Mehmet Emin Bozarıslan tarafından günümüz Türkçesine çevrilererek kitap halinde yayımlandı (Şemseddin Sami, 2001). Bozarıslan, bu değerli çalışması için "XIX. yüzyıla ait bir 'Kürdistan Ansiklopedisi'" tabirini kullanıyor (Bozarıslan, 2001: 36). Biz de hazırladığımız bu çalışmanın o ansiklopediyi tamamlamasını ve zenginleştirmesini diliyoruz.

Bu çalışmanın kapsamı, başlangıçta "Kürd" ve "Kürdistan" maddeleri ile sınırlı iken, "Osmanlı Kaynaklarında Kürtler Çalışma Grubu" tarafından proje olarak kabul edilmesiyle "Kürtlerle doğrudan veya dolaylı ilgili tüm maddeler" şeklinde genişletilmiştir. Bundan sonra ilkin eser taranarak konuyla ilgili maddeler tespit edilmiş ve sonrasında Osmanlıca olan metin Latin harflerine aktarılmıştır. Bu aktarma esnasında transkripsiyon kuralları göz önünde bulundurulmuş; ancak katı bir şekilde uygulanmamıştır. Metnin anlaşılması için daha esnek bir yöntem tercih edilmiştir. Bugün için anlaşılması zor olan kelimelerin anlamları parantez içinde verilmiş, ihtiyaç duyuldukça dipnotlarda açıklamalar yapılmıştır. Aşağıda önce Kürt ve Kürdistan maddeleri verilecek, giriş yazısının ve bu maddelerin Kürtçe tercümesinden sonra diğer maddeler alfabetik olarak sıralanacaktır.

Kürd: Asyâda bir kavim olup Dicle'nin şarkında vâki' (bulunan) dağlarda ve Vân ve Rûmiye (Urmiye) göllerinin cenûbunda (güneyinde) sâkindirler. Memleketlerine kendi nâmlarına nisbetle "Kürdistan" tesmiye olunur (ismi verilir). Bunlar çabuk ve şecî' (cesur) olmakla beraber herbâr (daima) hür yaşarlar. El-yevm (bugün) Kürdlerin bir kısmı Osmânî ve kısm-ı diğeri Aceme tâbi' olarak ekseriyâ (çoğunluğu) Sünniyü'l-mezheb (Sünni mezhebi) ve bazıları Şii ve Nastûridir. Bunlar kadim Keldânî ve Partlara mensûb zann olunur (C: 6, s.77).

Kürdistan-ı Osmânî: Ermenistan, el-Cezîre¹, Irâk-ı Arab² ve Acemistan beynindedir (arasındadır). Şehrîzor ve Mûsul vilâyetleriyle Bağdâd vilâyetinin bir kısmını teşkil eder. Tûlen (uzunlukça, boylamca) üç yüz seksen, arzen (genişlikçe, ence) dört yüz kilometre ittisa'ında (genişliğinde) olup mürtefi' (yüksek) dağları ve mahsûldâr (verimli) vâdileri hâvidir (içerir). Mahsûlât-ı arziyyesi (tarım ürünleri) pirinç, buğday, arpa, susam, yemiş, tütün, pamuk, mazı; kudret-i havası ve ma'denleri kükürt ve şap misillü (gibi) şeylerden ibârettdir. Ve üç yüz elli bin tahmîn olunan ahâlîsi eğerçi (gerçi, her ne kadar) ekseriyâ cehl û nâdânî (cehalet ve bilgisizlik) içinde ve hâl-i bedevîde (bedevi yani göçebe halde) müte'ayyiş (yaşıyor) iseler de şecâ'at (cesaret) ve kanâ'at ve mihmân-nüvâzlıklarına (misafirperverliklerine) diyecek yoktur. Sultân Selîm-i Evvel (Yavuz, Sultan I. Selim) hazretleri Îrân seferinden sonra Kürdistanın dahi Devlet-i Aliyyeye (Osmanlı Devleti'ne) iltihâkını (katılmasını) arzu eylediğinden Dersaadette (İstanbul'da) bulunan meşhûr İdrîs-i Bidlîsî hazretlerini M.1515/H.921 târihinde Kürdistan

- 1 Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan coğrafi bölge; Mezopotamya da denir.
- 2 Bağdat'tan Basra'ya kadar olan bölge.

ümerâsına (mirlerine) gönderüb mûmâ-ileyh (adı geçen yani İdris-i Bitlisi) zaten Sünniyü'l-mezheb olan yirmi, otuz kadar kabâil-i Ekrâdî (Kürd kabilelerini) nesâyih-i müessere (tesirli nasihatler) ile celb (tarafına çekmek) ve Şâh İsmâil aleyhine teşvîk eylediğine binâen (etmesi üzerine) kabâil-i mezkûre (adı geçen kabileler) memleketlerini Acemlerden harben (savaşla) tahlîs (kurtarma) ve Devlet-i Aliyyeye ilticâ eylediler (katıldılar). Yalnız Diyârbekir ciheti biraz harb ile alınmışdır.

Kürdler bir aralık Devlet-i Aliyyenin bazı tekâlifini (vergilerini) kabûlde tereddüd eylediklerinden M.1845/H.1262 târîhinde Müşîr Osmân Paşa epeyce bir kuvvet ile Kürdistana gönderilmiş idi. Mûmâ-ileyh biraz tazyîk (baskı, sıkıştırma) ve ufak tefek muhârebelerden sonra birinci reisleri Bedirhân Begi müte'allikâtıyla (yakınları, akrabalarıyla) beraber tutub Dersaadete göndermekle o tereddüd dahi bertaraf oldu. Ve mîr-i mûmâ-ileyh (adı geçen mir yani Bedirhan Beg) ve müte'allikâtı maaş tahsîsiyle memâlik-i sâire-i Devlet-i Aliyyede (Osmanlı Devletinin çeşitli yerlerinde) iskân edildi (yerleştirildi) (C: 6, s.77).

Kürdistan-ı Acemî: Acemistanda Azerbâyçân³, Irâk-ı Acem⁴, Hûzistan⁵ ve Kürdistan-ı Osmânî ile tahdid olunur (sınırlanır) bir eyâlettir. Tûlen üç yüz yetmiş, arzen iki yüz yirmi beş kilometro ittisâ'ında ve dört yüz bin nüfusu hâvî olub makarrı Kirmânşâhdır. Yüksek dağları ve geniş vâdileri varsa da Kirmânşâh sahrasından mâ'adâ (başka) mahalleri zirâ'ata sâlih (uygun) değildir (C:6, s.78).

3 İnan'ın kuzeyinde bir eyalet.

4 İnan'ın kuzeybatı bölgesi.

5 Orta İnan'ın batı tarafında bir eyalet

4.2. Di *Lûgat-i Tarihiyye ve Coğrafîyye De Kurd û Kurdistan*

Kurdan û welatê wan Kurdistan ji çar sed salî zêdetir di nav sînorê Dewleta Osmanî de cih girtin. Di vî demê dirêj de Kurd, di nufûsa Osmanî de xelkekî girîng; Kurdistan jî ji ber ku sînorên bi Îran û Rûsya re pêk diani di erdnîgariya Osmanî de herêmeke girîng bû. Di dîrok û erdnîgariya Osmanî de ku dewleteke pîrr-netew û pîrr-ole cihekî girîng ê Kurdan jî heye. Ji ber vê girîngiyê di arşîv û kitêbxanê Osmaniyan de derheqê Kurdan de pîrr agahî û dokuman hene. Ev agahî û dokuman çiqas derkevin holê û lêkolînan sûd ji wan bigrin, wê dîroka Kurd û Kurdistanê ya di serdema Osmanî de ew qasî zelal bibe. Me jî bi vê armancê berhema Ahmed Rifat a bi navê *Lûgat-ı Tarihiyye ve Coğrafîyye* (Ferhenga Dîrok û Erdnîgariyê) amade kir.

Ji ber ku di vê ferhengê de maddeyên "Kurd" û "Kurdistan" hene ev berhem ji bo Kurda girîng e. Ahmed Rifat, di maddeya Kurd de pêşî sînorê erdnîgariya Kurdan diyar dike, dûv re derheqê taybetiyên gelê Kurd de û rewşa wan ê wê demê de bi kurtasî hin agahiyan dide.

Nivîskar, maddeya Kurdistan kiriye du beş: Kurdistana Osmanî û Kurdistana 'Ecemî⁶ ango Kurdistana Îranê. Ji ber ku Kurdistan, bi Peymana Qasra Şêrîn ku di sala 1639an de di navbera Dewleta

6 'Ecem: peyveke bo Îraniyan tê bikaranîn, ji bo welatê Îranê jî 'Ecemistan tê gotin.

Osmanî û Sefewî de hat îmze kirin bi fermî bû du perçe û perçeyeke Kurdistanê di nav sînorê Dewleta Osmanî de perçeyê din di nav sînorê Dewleta Sefewî de ma.

Ahmed Rifat piştî ku sînor, aqar û nufûsa her du perçeyê Kurdistanê diyar kir; di derheqê ma'den û dextlên wê de agahiyên dide. Dema behsa Kurdistanê Osmanî dika qala bûyera Mîr Bedirxan jî dika.

Ahmed Rifat Kî Ye?

Ahmed Rifat, li Stenbolê hatiye dinê. Navê bavê wî Mehmed Emîn Efendî ye. Hê piçûkayî di malîyeyê de dest bi memûriyetê kir. Piştî wezîfeyên cûrbicûr teqawît bû. Di sala 1895'an de mir. Gora wî li Stenbolê, navçeya Fatihê, li Tekkeya Emîr Buxarî ye (Özcan, 1989: 130-131).

Lûgat-i Tarihiyye ve Coğrafiyye Çi Ye?

Ahmed Rifat, ji xeynî karên fermî bi lêkolînên zanistî re jî mijûl bûye. Wî di derheqê dîrok û exlaqê de hin berhem nivîsandiye. Lê berhama wî ya navdar *Lûgat-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye* ye. Ev berhem di eslê xwe de ferhengeke ku di derheqê kesayet û nivîskarên navdar, dewlet, millet û bajaran de bi awayekî alfabetîk agahiyên dide ye. Lê ji ber ku ji xeynî dîrok û erdnîgariyê agahiyên zanistî din jî dide wek ansîklopedî tê hesabandin. Ev di nav ansîklopediyên ku di sedsala 19. de ji aliyê yek kesî ve hatiye amadekirin de mînakeke baş tê qabûl kirin. Tevî hin xeletî û kêmasiyên wê îro jî berhemeke rewacdar e. Her du cildên wê yî pêşî 1881ê, pênc cildên dawî 1882yan de wekî heft cilda hemû li Stenbolê çap bûye (Özcan, 1989: 130-131).

Agahiyên ku berhem dide her çiqas girîng bin jî xeletî û kêmasiyên wê dibe ku hebin. Bi taybetî agahiyên nufûsê divê bi çavkaniyên din re bîn rûberkirin. Ahmed Rifat, nufûsa Kurdistanê Osmanî

wekî 350 hezar diyar dike. Ev hejmar ji nufûsa Kurdên ku di Dewleta Osmanî de dijîn düre. Sedema vê çêdibe ku ji salixdana nivîskar a Kurdistan Osmanî jî be. Çavkaniyên din de nufûsa Kurdan di Dewleta Osmanî de ser milyonekê re tê nîşan dayîn. Şemseddin Samî di berhema xwe yî bi navê *Kamûsü'l-a'lam* de dibêje ku nufûsa Kurda nêzî du milyon û niv tê texmîn kirin. Ji vana milyonek û niv dibin hikmê Osmanî de dijîn (Şemseddin Samî, 1896:3840). Di sala 1897a de nufûsa Osmanî li gor netewan wek jêr tê tesnîf kirin (Eldem, 1994: 16):

	Rûmeli	Stenbol	Enedol	Sûriye	Iraq	Gîşt
Tirk	1.003.000	597.000	8.056.000	90.000	73.000	9.819.000
Arnawud	1.061.000	10.000	5.000	-	-	1.076.000
Kurd	-	5.000	1.061.000	44.000	368.000	1.478.000
Rûm	808.000	236.000	871.000	140.000	-	2.055.000
Ermenî	23.000	162.000	1.036.000	149.000	-	1.370.000
Cihû	88.000	47.000	41.000	107.000	72.000	355.000
Sirb	761.000	1.000	2.000	-	-	764.000
'Ereb Muslim	-	1.000	238.000	1.187.000	1.024.000	3.080.000
'Ereb Fileh	-	-	-	527.000	-	527.000
Gîşt	5.594.000	1.181.000	11.430.000	3.001.000	1.550.000	22.756.000

Li gor me ev hejmar jî kêm e. Sedemên wê ev in:

1. Wê demê alavên ragihandinê pirr qels bûn.
2. Xelkê ji ber tirsaxwestina bêşan xwe ji jimartina nufûsê dûr digirt.
3. Erdnîgariya Kurdistanê cih bi cih pirr dijwar e, ghiştina hin deveran pirr zehmet e.
4. Beşekî girîng ji Kurdan koçerin, jimartina wan ne mimkun e.

Ji ber van sedeman nufûsa Kurdan ihtîmaleke mezin ji vê hejmarê zêdetir e. Vê îddia me dîsa kitêbeke erdnîgariyê îsbat dike. Di berhema bi navê *Muhtasar Coğrafya-yi Osmânî* de (*Bi Kurtasî Erdnîgariya Osmanî*) ku ji aliyê Yusuf Hafîd ve hatiye nivisandin, weha dibêje: "Kurd jî wek Arnawudan di herêmekê de dijîn û nufûsa wan bi qasî du milyon û nîv e" (Yusuf Hafîd, 1329/1913: 12).

Di kitêba *Resimli ve Haritalı Coğrafya-yi Osmânî (Erdnîgariya Osmanî ya bi Sûret û Xerîte)* de ku ji aliyê Safvet [Geylangil] ve hatiye nivîsîn, dema derbarê Kurdan de agahiyên dide qala nufûsa Kurdan jî dike: "Kurd, li Asyaya Osmanî bi taybetî jî li rojhilata Enebolê, li ser erd û zozanên ku bi çiyayên bilind hatine dorpêçkirin de belav bûne. Kurd pirranî eşîr in. Nufûsa wan her çiqas nêzî du milyon û nîv bê texmîn kirin jî tê de qet şubhe nîne ku ev jî ji 3 milyon zêdetir in. Adet û baweriyên taybet ê vî qawmî jî hene. Mêrxasiya van navdar e. Di suwarbûna hespê û bikaranîna çekan de hosta ne" (Safvet, 1331/1915:5).

Bi nêrîna rewşenbîrekî Kurd emê vê mijarê xilasbikin. Mîqdat Mîdhat Bedirxan ku rojnameya pêşî ya Kurdan *Kurdistan* derxistiye, tevî hejmarê pêşî ya rojnameyê qertek ji hin kesan re şandiye. Di benda duyemîn ya qertê de weha dibêje: "Miletê min, milletê Kurd li Asya Piçûk dijî; ew bi zimanekî pîrr kevn dipeyivin û nufûsa wan a giştî ji şeş milyon zêdetir e" (Ji bo wergera qertê binêrin: Malmîsanîj, 2009:116).

Li vir xuyaye ku Mîqdat Mîdhat Bedirxan cudahî nexistiya nav Kurdistana Osmanî û Kurdistana Îranê, ev hejmarê nufûsa giştî ya Kurdan e.

Kamûsü'l-a'lam ku di sedsala 19'yan de girîngtirîn berhema serilêdanê ye, ji maddeyên tê de yê ku bi Kurdan re elaqadarin ji aliyê mamoste M. Emîn Bozarslan ve hatin tîpguhertin û wekî

kitêb hat çap kirin (Şemseddin Samî, 2001). Mamoste vê xebata xwe wekî "Ansiklopediyeye Kurdistan ya Sedsala 19'an" bi nav dîke (Bozarslan, 2001: 36). Em jî hêvî dikin ku ev xebata me wê ansiklopediyê temam û dewlemend bike.

Niha pêşî emê maddeyên Kurd û Kurdistanê li jêr pêşkêş bikin, dûv re maddeyên din li gor alfabe ya Latîni rêz bikin.

Kurd: Li Asyayê qawmek e. Li çiyayê rojhilatê Dîcle û li başûrê golên Wan û Êrmiyê dijîn. Navê welatê wan Kurdistan ji navê wan tê. Kurd, bilez û wêrek in û her tim azad dijîn. Îro qismekî Kurdan bi Osmanî ve qismek jî bi Îranê ve girêdayî ne. Kurd, pirrani Sunnî ne hin jî Şîî û Nastûrîne. Tê zen kirin ku ev ji Keldanî û Partên kevn in (C: 6, r.77).

Kurdistana Osmanî: Di navbera Ermenistan, Mezopotamya, Iraqa 'Ereb û Îranê de ye. Ji wîlayetên Şehrêzor û Musil û ji qismek wîlayeta Bexdayê pêk tê. Dirêjahiya wê 380 firehiya wê 400 kilometre ye. Çiyayên wê yên bilind, newalên wê yên bi xêr û ber hene. Mahsûlata erdê wê birinc, genim, ceh, kuncî, mewij, titûn, pembû, mazi; ma'denên wê kukurd û şap in. Xelkê wê yê ku 350 hezar tê texmîn kirin her çiqas di nav cahilî û nezaniyê de be jî di mêranî, çavtêranî û mêvanperweriya wan de kêmasî nîne. Siltan Selîmê I, piştî sefera Îranê daxwaz dikir ku Kurdistanê jî tevî Dewleta Osmanî bibe. Bi vê armancê Îdrîsê Bedlîsî ji Stenbolê şiyande Kurdistanê ba mirên Kurdan (Z.1515/K.921). Îdrîsê Bedlîsî bîst-sih eşîrên Kurdan ku Sunnî bûn bi şîretên bi bandor wan qayil kir ku li hemberê Şah Îsmail derkevin. Li ser vê van eşîran welatê xwe bi şer ji 'Eceman xilas kirin û tevî Dewleta Osmanî bûn. Tenê aliyê Diyarbekirê hinekî bi şer hat standin.

Kurdan wextekî di qabûl kirina hin bêşên (bacên) Dewletê de di dudilîyê (tereddutê) de man. Ji ber vê Muşîr Osman Paşa bi hêzeke

mezin şiyandibûne Kurdistanê (Z.1845/K.1262). Muşîr Osman Paşa bi hinek çewisan û piştî çend şerên biçûk serekê wan Bedirxan Beg û xizmên wî digre û dişîne Stenbolê. Bi vî awayî ew dudili bûn jî ji holê radibe. Ji Bedirxan Beg û xizmên wî re meaş tê girêdan û di welatê Osmanî de li cihên cûr bi cûr tene bicih kirin (C: 6, r.77).

Kurdistana 'Ecemî: Li îranê di navbera Azerbaycan, Iraqa 'Ecem, Xûzistan û Kurdistana Osmanî de eyaletek e. Dirêjayiya wê 370 firehiya wê 225 kîlometreye, di nava xwe de 400 hezar kesî dihewîne û navenda wê kirmanşah e. Çiyayên wê yên bilind, newalên wê yên fireh hene lê ji xeynî deşta kirmanşah cihên din ji bo çandinê ne başin (C: 6, r.78).

4.3. Metnin Transkripsiyonu

Ağrı: Asyâda bir dağdır. Ararat kelimesine nazar buyurula (bakınız) (C: 1, s.223).

Ahlât: Vân vilâyetinde ve Vân Gölünün şimâl-i garbîsinde (kuzeybatısında) ve Erciş civârında bir şehirdir. Bu şehir şimdi bin hânedan ibâret ise de mukaddemâ (önceleri) pek büyük ve ma'mûr (bayındır) ve İstanbul cesâmetinde (büyüklüğünde) bir pay-ı taht-ı meşhûr (meşhur bir başkent) idi. Burası M.1228/H.626 târihinde Celâleddîn ve yirmi sene sonra İzzeddîn ma'rifetiyle teshîr (zapt, istila) olunub bir asır sonra Devlet-i Aliyyeye intikâl eyledi. Ahlâtın soğuğu ziyâde ise de elma ve ceviz gibi meyve ve mahsûlât-ı sâiresi (diğer ürünleri) çokdur ve derûnunda (içinde) olan Süleymân Hân Türbesi meşhûr ziyâretgâhdır. İşbu Süleymân Hân hâl-i hayâtında (yaşarken) Ravza-i Mutahharaya⁷ pek çok hizmet (hizmet) etmiş idi (C:1, s.105).

Ahtamâr: Asyâda Vân Gölünün sâhil-i şarkisinde (doğu sahilinde) bir küçük cezîredir(adadır) ve derûnunda bir küçük kal'a (kale) ile M.653 târihinde yapılmış bir manastır vardır. İşbu manastır M.1113/H.507 târihinde dört Ermenî Patriğinden birine makarr ittihâz olundu (kabul edildi) (C:1, s.104)

Amed: Diyârbekir kelimesine nazar buyurula (C: 1, s.259).

7 Ravza-i Mutahhara: Medine'de Hz. Muhammet'in türbesinin bulunduğu yere verilen isim.

Anatoli⁸: Yirmi dört ile otuz dokuz tûl (boylam) ve otuz altı ile kırk iki arz (enlem) arasında olan Asyâ-yı Sugrânın (Küçük Asya'nın) kısm-ı garbîsinden (batı kesiminden) ibâret bulunan kıt'a-i cesîmenin (büyük kıtanın) ismidir. Bu kıt'anın üç tarafı Akdeniz ve Karadeniz ve Adalar ve Marmara denizleri ile muhât (çevrilmiş) olub yalnız şark ciheti Kürdistan ve Haleb vilâyâtı (vilayetleri) hudûdlarına (sınırlarına) kesb-i ittisâl etmişdir (bitişiktir). Anatoli nâmı bazen Kürdistan ve Haleb ve Mûsul ve Süriye vilâyeti dâhil olduğu halde cümlesine birden dahi itlâk olunur (denilir). Anadolinin garb cihetinde olan Hüdâvendigâr ve Aydın ve şark cihetinde olan Erzurûm ve Harpût ve Diyârbekir ve şimal cihetinde (kuzey tarafında) olan Kastamonu ve Trabzon ve Sîvâs ve Ankara ve cenûb cihetinde (güney tarafında) olan Konya ve Adana vilâyetlerinin merâkiz (merkezleri) ve mülhakâtı (merkeze bağlı yerleri) mahallerinde mezkûr olduğundan (zikredildiğinden) oralara mürâca'at buyurula (C:1, s.267).

Anî: Karsın şark-ı cenûbîsinde (güneydoğusunda) ve otuz kilometro ba'dında (ilerisinde) bir eski şehirdir. Bu şehir vaktiyle Ermenistan hükümdârlarının pay-ı tahtı olduğundan pek ma'mûr ve kal'ası ol vakte göre birinci derecede metanetle (sağlamlıkla) meşhûr ve yüz bin hâne ve bin kilîsâsı (kilisesi) olduğu mütevâtir idi (rivayet edilirdi). Bu kal'ayı M.1045/H.437 târihinde Yunâniler büyük gayretle zabt ve M.1063/H.456 târihinde Alp Arslan Selçukî hendekler dolusu asker fedâsıyla istilâ ve daha sonra Gürcüler ve Acemler ve Ermeniler ve Moğollar birbirini müte'âkib (ard arda) hücum ve senelerle muhâsara ve tazyîk eylediklerine binâen

8 Bugün Anadolu dediğimiz coğrafyanın tarihi adı Anatoli'dir ve Osmanlıcada bu isim Anatoli şeklinde yazılır. Metin neşrinde bu ismin Anatoli mi yoksa Anadolu mu şeklinde kullanılacağı araştırmacının tercihiine bağlıdır. Biz bu yazıda bu kelimeyi Anatoli şeklinde kullanmayı tercih ediyoruz.

ahâlîsi dağıldı ve M.1319/H.719 târîhinde dahi bir büyük hareket-i arz (deprem) vukû' bulduğundan harâb olub iler tutar yeri kalmadı.

Şimdi yalnız bazı âsârı (eserleri) görülmekte ve mevcûd olan harâb sürunun muhîti on altı mil tahmîn olunmaktadır (C: 1, s.286).

Ararat: Revân şehrinin altmış beş kilometro cenûb-ı garbîsinde (güneybatısında) ve dört bin metro irtifâ'ında bir dağın ismidir. Bu nâmın mülûk-ı Erâmineden (Ermeni hükümdarlarından) Aram'ın oğlu Ara'ya nisbetle tesmiye olunduğu bazı tevârîhde (tarihlerde) görülmüşdür. Hıristiyânlar Tûfânda Nûh aleyhisselâmın sefinesi (gemisi) işbu dağın üzerine indiğîne] i'tikâd ederler (inanırlar) ve civâr ahâlîsi Ağrı Dağ[ı] derler. Zirvesinde dâim kar mevcûd ve volkan ağızları meşhûrdur. Kurân-ı Kerimde zikr olunduğu vechle (denildiğine göre) Nûh sefinesinin müstekarrı (yeri) Cebel-i Cûdî (Cudi Dağı) olub bu ise Diyârbekir ve Mûsul beyninde (arasında) mûmtedd (uzanan) bir dağdır (C: 1, s.115).

Asûryâ: Şarken Kürdistan ve şimâlen Harpût ve Diyârbekir ve garben el-Cezîre ve cenûben Bâbil arâzisiyle mahdûd (sınırlı) olan ve bazen Bâbil ve el-Cezîre dahi dâhil bulunan arâzi-i vesî'anın (geniş arazinin) ismidir. Bu arâzisinin cihet-i cenûbunda Sâmilîler sâkin iken Y.T. 4294 târîhinde yani milâdın bin üç yüz sene mukaddemine (öncesinde) Belus nâmında bir zat Sâmilîleri tard ederek (sürerek) Birinci Asûr Devletini tecdid (yenileme) ve tevsî' (genişletme) eyledi ve yirmi beş sene sonra cülûs eden (tahta geçen) oğlu Ninos dahi pay-ı tahtını tevsî' ve tezyîn edüb (süsleyip) Ninova nâmını verdi ve Bâbil Hükümetini ortadan kaldırub Bakteryân ve Medyâ ve Ermenistan vilâyâtını taht-i himayesine (himayesi altına) aldı. Mûma-ileyhin tecdid eylediği işbu Birinci Asûr Devleti Y.T. 4806 târîhinde yani milâdın yedi yüz seksen sekiz sene mukaddemine Bâbil Vâlîsi Belezis ile Medya Vâlîsi Arpaksis'in isyân ve galebesiyle

munkarız olub (yıkılıp) Belezis şark ve cenûb cihetlerinde İkinci Asûr Devletini ve Arpaksis Medyâ Devletini teşkil etmiştir.

Y.T.4888 târihinde Asûryâ hükümdârı olan Senherib dahi Medyâ ve Ermenistan ve Sûriye memâlikini (memleketlerini) memâlik-i Yahûdiyye ve Mısıriyyeyi istirdâd (geri alma) ve istilâ eyledi ve ahlâfı (halefleri) hayli işler gördüyse de Y.T. 4988 târihinde Bâbil hükümdârı bulunan Nabopolassar ile Medyâ Vâlîsi Birinci Seyazar (?) metbû-ı müfahhamları (hükümdarları) Sardanapal aleyhine kıyâm ederek (ayaklanarak) seraskerleri meşhûr İkinci Buhtunassar ma'rifetiyle biçareyi mağlub ve Ninovayı yağma ve tahrîb ettiklerinden koca İkinci Asûryâ Devleti dahi mahv ve berbâd oldu.

Ve müte'âkiben merkûm (adı geçen) Buhtunassar pederi Seyazarın ferâğıyla (bırakmasıyla) Bâbil ve Asûryâ hükümdârlığına geçti ve Y.T. 5034 târihinde yani milâdın beş yüz altmış sene mukaddeminde Medyâ hükümdârlığını ihrâz eden (ele geçiren) meşhûr Keyhüsrev dahi yirmi iki sene zarfında Bâbil ve Asûryâ ve Lidyâ ve Ninova hükümetlerini kâmilen mahv ve mülklerini zabt edüb umûmuna birden Fars Devleti nâmını verdi.

Keyhüsrevin teşkil eylediği işbu Fars Devleti tevârih-i şarkiyede (Doğu tarihlerinde) Devlet-i Keyâniye nâmıyla meşhûr ve müte'ârifdir (bilinir) (C: 1, s.91).

Ayntâb: Halebin 77 kilometro şimâlinde yirmi bin nüfûsu hâvî bir şehir olub egerçi havası latîf ise de ikide birde velvele veren zelzelesi letâfetini kaçırmaktadır. Burada a'lâ (çok iyi) akmişe-i kutniyye (pamuklu kumaşlar) ve sahtiyân⁹ i mâl olunur. Ve ahâlisi ale'l-ekser (çoğunlukla) zekî ve fatîn (uyanık) ve eş'âra (şiire) müsta'id (yetenekli) olur.

9 Sahtiyân: Boyanmış, cilâlanmış deri. Tabaklanmış deri.

Sûriye ve Româlîlar zamânında bir küçük hükümetin (devletin) makarr-ı idâresi (yönetim merkezi) idi. M.1400/H.803 târihinde Timurlenk zabt ve tahrîb ve bir müddet sonra terk eylemiştir (C:5, s.98).

Bitlîs: yahud Bidlis- Kürdistanda bir vilâyet merkezidir. Burası mukaddemâ (önceleri) Erzurûm vilâyetine tâbi' (bağlı) Mûş sancağı kazâlarından iken M.1880/H.1297 târihinden itibaren vilâyet merkezi olmuş ve vilâyete dahi Bitlîs nâmı verilmiştir. Bitlîs, Vân şehrinin cihet-i garbisinde ve yüz otuz kilometro ba'dında bir müstahkem (sağlam) mahalde vâki' (yerleşik) olup sülûsânî (üçte ikisi) Kürd İslâm ve sülûsü (üçte biri) Ermenî olmak üzere nüfûs-ı mevcûdesi on iki bin raddesindedir (civarındadır). Ermeniler bu şehrin İskender-i Rûmî zamânında yapıldığını ve vaktiyle bir hânlığın makarrı olduğunu söylerler ise de sıhhatini müeyyed (doğrulayacak) bir eser görülemiyor. Acemlerin M.1554/H.962 târihinde Bitlisde Türklere bir galebesi vardır. "Heşt Behişt" nâm Farsî (Farsça) târih-i Osmânî sahibi Mevlânâ İdris-i Bidlisî cenâbları işbu memlekette neşv ü nemâ bulmuşdur (doğup büyümüşdür) (C: 2, s.62).

Dicle: Diyârbekirin şimâl-i şarkisindeki dağlardan gelüb Diyârbekir vilâyetinin bir kısmını ve kadîm arâzî-i Keldâniye ve Mûsul ve Bağdâd ve Kûrnayı¹⁰ iskâ (sulama) ile bin iki yüz kırk kilometro mesafe kat' etdikden sonra Firât Nehriyle birleşüb Basra Körfezine dökülen nehrin ismidir. İşbu Firât ile telâki ettiği (birleştiği) mahalden aşağısına Şattü'l-Arab derler. Diclenin sevâhilinde (kıyılarında) pek çok neft yağı menba'ları (kaynakları) vardır. Buna ecnebiler Tigr yahud Tigar derler (C: 3, s.235).

Diyârbekir: Asyâ-yı Osmânîde gayet müstahsen (güzel, beğenilen) bir şehir olup Dicle Nehrinin sağ tarafında vâki' ve

¹⁰ Kûrna: Irak'ta Basra'ya yakın bir bölge.

bu nâmda bir vilâyetin merkezidir. Gayet mürtefi' ve yetmiş iki kal'alı bir sûr şehrin dâiren mâdar-ı etrafını (etrafını çepeçevre) ihâta eyler ve bu sûrun zamân-ı inşâsı Româlulara haml edilür (dayandırılır). Etrâfında esmâr-ı nefise (güzel meyveler) yetişdirir güzel bağçeleri ve muntazam ve meşhûr câmileri ve manâstırları ve Rûm ve Ya'kûbî ve Lâtîn kilisâları (kiliseleri) ve Hıristiyânlara mahsûs bazı ziyâretgâhları vardır. Sof pamuk ve ipek kumaşların envâ'ı (çeşitleri) ve her nev'i mutbah (mutfak) ve sofraya müte'allik (ilgili) bakır âvânî (kapkacak) yapılır. İşbu şehir birçok defalar harâb olmuş ve Alanis ve Alatinien zamânlarında son defa olmak üzere müceddeden (yeniden) inşâ edilüb müte'âkiben Acemler ve Rûmların yed-i istilâsına düşdükten sonra H.347/M.957 târihinde yed-i İslâmiyâna intikâl eylemiştir.

Diyârbekir vilâyeti Ermenistan-ı Sugrâ (Küçük Ermenistan) ve nehreyn beyninin (iki nehir arasının) kısm-ı şîmâl-i garbîsini (kuzeybatı kısmını) şâmildir (kaplar). Şîmâlen Erzurûm ve Sivâs ve şarken ve cenûben ve garben Haleb ve Mûsul vilâyetleri ile tahdîd olunur. Tûlen üç yüz yirmi sekiz ve arzen yüz altmış dokuz kilometro vus'atında (genişliğinde) olub Kürd, Osmânî, Arab, Ermenî, Yahûdiden ibâret olmak üzere dört yüz bin nüfûsu câmi'dir. Mütenevvi' (çeşitli) birçok ma'âdini (madenleri) var ise de metrûk hükmündedir. Diyârbekir şehrine mukaddemâ Amed denilür idi (C: 3, s.257).

Ebû Hanîfe ed-Dînawerî: Ahmed bin Dâvud- Kudemâ-yı riyâziyyûndan (matematik ilminin üstadlarından) bir edîb-i zî-şândır (ünlü bir ediptir). İlm-i hendese (geometri) ve nücûm (astronomi) ve Lûgat (sözlük) ve nahv (gramer) ve nebâtât (bitkiler) ve târîh ve hesâb ve mantıkda zamânının ferîdi (eşsizi) idi. Bir tefsîr-i şerîfi ve "İslâhü'l-Mantık" nâmında bir kitâbı Cevâhirü'l-İlm nâmında bir târihi ve cebir ve mukâbele de bir risâlesi vardır

ve Rükneddin bin Bûye için bir zîc (yıldız cetveli) ve M.849/H.235 târihinde İsfahânda bir rasadhâne (gözlemevi) yapmıştır. Ve Kitâbü'l-Fesâha ve Kitâb-ı Lahnü'l-Âmme ve Kitâbü'l-Vesâyâ dahi bunun cümle-i te'lifâtındandır (eserlerindedir) ve vefâtı M.894/H.281 yahud H.290 târihindedir (C: 1, s.56).

Elbistân: Haleb vilâyeti dâhilinde ve Mar'aşın cihet-i şimâlisinde bir kazâ merkezidir. Bu şehir Milas yani Ceyhân Nehri üzerinde altı-yedi bin nüfusu câmi' bir güzel şehir olub fakat evvelki ma'mûretine nisbetle şimdi harâb hükmündedir. Zira vaktiyle burada olan bir ma'bed-i meşhûrda altı bin keheneye (kâhine) hükmeden reisü'l-kehene oturur ve bu reisler Kapâdokyâ hükümdârları müte'allikâtından olur idi (C: 1, s.240).

El-Cezîre: yahud Irâk-ı Arab- Asyâda Dicle Nehriyle Fırât Nehri arasında vâki' arâzî-i cesîmenin ismidir ki nehrey-ni mezkûrenin (adı geçen iki nehrin) iltikâ eylediği (birleştiği) mahale kadar mümtedd olur (uzanır) ve Rakka ve Mûsul ve Sincâr ve Diyârbekir ve Bağdâd sancakları arâzî-i mezkûre dâhilinde bulunur. Bu arâzide çıkan altın ma'denleri ve ormanları vaktiyle gayet meşhûr ve toprağı münbit idi. Asûrîlerin birinci ve ikinci sülâle-i hükümrânisi burada pek çok zamân hükümet sürdü ve sonra İskender-i Rûmî ve Îrân ve Sûriye hükümdârları ve Româ ve Partyâ devletleri idâresine geçüb ve daha sonra saltanat-ı İslâmiyye cânibinden feth olundu. Ve bir müddet Emevîler ve Abbâsiler ve bir aralık Îrânîler ve Moğollar ve M.1400/H.803 târihine doğru Timuriler ve bir asır sonra devr-i Sultân Süleymân-ı Hânide (Kanuni Sultan Süleyman zamanında) Devlet-i Aliyye tasarruf eyledi.

Bu arâzîye Mezopotâmyâ dahi derler. Endülüsde dahi el-Cezîre nâmında bir mahal var idi (C: 1, s.241).

Erbîl: Mûsulun cenûb-ı şarkisinde ve seksen beş kilometre

ba'dında bir şehirdir. Ahâlisi ekseri Kürd olmak üzere dört bin tahmin olunmaktadır. İskender-i Rûmî Acem Şâhı Dârâ'yı Y.T. 5263 târihinde yani milâdın üç yüz otuz bir sene mukaddemine burada mağlûb ve perişân etdi ve meşâr-ileyin bu galebesi mebde'-i târih (tarihin başlangıcı) itibar olundu (kabul edildi) (C: 1, s.116).

Erciş: Nefs-i Vân sancağına tâbi' bir kazâ merkezidir ve Ararat Dağının eteğinde ve Vân Gölünün sâhil-i şimalisinde olduğundan bir mühim ve mu'tenâ (seçkin) noktadır. Burasını Habîb Mesleme el-Fehrî (?) hazretleri M.645/H.25 târihinde feth etti ve M.992/H.382 târihinde Meliki'r-Rûm tarafından muhâsara olundu ve Sultân Muhammed Selçukî zamânında ve daha sonraları birkaç defa gâret (akın, yağma) edildi. Erciş civârında olan Erciş Dağı Antitoros Dağının bir şu'besidir ve kazâsında yüz yedi karye (köy) vardır (C: 1, s.117).

Erganî: Anatolide Fırât Nehri üzerinde ve Diyârbekir vilâyeti dâhilinde bir sancak merkezidir. Havası biraz vahîm (ağır) ise de dağlarında gümüş ma'deni çoktur (C: 1, s.130).

Ermenî: Ermenistanda saltanat süren birinci "Haik" sülâle-i hükümânîsi munkarız olduktan sonra tahminen milâd-ı İsâ aleyhisselâmın bin sekiz yüz kırk dört sene mukaddemine "Aramiyan" sülâlesini teşkil eden Arama nisbet olunan kavimdir.

Bunlar dördüncü yahud yedinci asırda Kayseriye Piskoposu "Lisavoric Grigoar"¹¹ vâsıtasıyla Hıristiyanlığı kabûl etmişler idi. Aram kelimesine dahi nazar buyurula. (C: 1, s.133)

Ermenî Katoligi: Bunların i'tikâdı dahi Rûm Katolikleri gibi olub farkları yalnız kilisâ rûsûmunda (törenlerinde) ve du'âlarını kendü lisânları üzere okumaktadır (C:1, s.206).

¹¹ Aziz Grigor Lusavoric

Erzincân: Erzurûmun cenûb-ı garbîsinde ve yüz otuz üç kilometre ba'dında bir şehirdir. Bu şehir mukaddemâ hareket-i arzlar münâsebetiyle kerki (?) gibi harâb olmuşsa da askerî ve sâirece ehemmiyeti hâlâ bâkidir ve ahâlîsi yedi sekiz bin raddesindedir (C: 1, s.122).

Erzurûm: yahud Erzeni'r-Rûm- Anadolu'nun cihet-i şimalisinde ve Fırât Nehrinin menba'ı civârında ve Karlı Dağ denilen yüksek dağın eteğinde bir büyük şehirdir. Bu şehir M.415 târihinde İmparator Teodos ma'rifetiyle inşâ olunub on birinci asr-ı milâdide Selçukiler yedinde ve M.1517/H.923 târihinde Devlet-i Osmâniyye yedine geçdi. Ve M.1728/H.1244 ve H.1293 târihinde Rusya zabt edüb yine iâde eyledi.

Erzurûm ahâlîsi yüz binden mütecâvizdir (çoktur) ve derûn-ı şehirde on iki câmi-i şerif olub hamam ve mekteb ve kilisâları ve pazar yerleri ve kârbânsaraylları mükemmel ise de sokakları dar ve gayr-ı muntazamdır ve hâric-i şehirde ve yarım saat mesafede vâki' Abdurrahman Gazi Türbesi meşhûr bir ziyâretgâhdır. Ümid Burnu keşfolunmazdan evvel Erzurûm Avrupâ ile Asyâ beyninde bir büyük ticaretgâh idi.

Erzurûmda kışın en şiddetli vaktinde mîzanü'l-harâret (ısıölçer) sıfırdan otuz dereceye kadar tenezzül eder (iner). Galatât-ı Hafidide¹² Erzurûm, Rûmun en yüksek yeri manasına olan Erzeni'r-Rûmdan galat olduğu yazılmışdır. Erzurûm şehrinin mevki'an sath-ı bahrdan (deniz seviyesinden) dört bin zirâ¹³ yüksek olmasına bakılır ise işbu yazılışın sahih olduğu anlaşılır (C: 1, s.128).

12 Galatât-ı Hafid: Mehmed Hafid Efendi'ye ait bir galat sözlüğüdür.

13 75-90 santimetre arasında değişen bir ölçü birimi.

Eyyübiyye: Şâm ve Mûsul Atabegi Nûreddinin birader-zâdesi Sultân Selâhaddîn Eyyübî M.1173/H.569 târihinde Mısırdaki teşkil eylediği hükümetin ismidir. Meşâr-ileyhin ahlâfı Mısırdaki ve Şâm ve Mûsul ve bilâd-ı sâirede (diğer beldelerde) seksen sene hükümet sürmüştür ve bir aralık Ermenistana dahi mâlik olmuştur.

Bunların Mısır ve Şâm cihetlerinde olan saltanatı M.1251/H.649 târihinden sonra mülûk-ı Etrâk (Türk hükümdarları) yedine geçdiyse de Haleb ve Hamâ ve Ermenistan ve Yemendeki hükümetleri biraz müddet daha imtidâd eylemiştir (sürmüştür). Selâhaddîn kelimesine nazar buyurula (C: 1, s.341).

Fırât: Süryânîce tatlı su ma'nâsına bir nehirdir. Bu nehir Bâyezîdde Diyâdîn kasabası civârında zuhûr edüb (ortaya çıkıp) geçdiği yerlere göre ibtidâ (önce) Murâd sonra işbu Fırât nâmını alır. Muahharen (sonra) Dicle Nehriyle mahall-i telâkîsi (birleşme yeri) olan Kürnadan munsabbı bulunan (döküldüğü) Basra Körfezine kadar Şattûil-Arab ismini hâiz olur (alır). Tûlu (boyu, uzunluğu) iki bin dört yüz kilometrodan ibâretidir (C: 5, s.186).

Hâlid Ziyâeddîn¹⁴: Tarikat-ı Hâlidiyye müessisidir (kurucusudur). An-aslı (aslen) Süleymâniye kasabasından olup füyûzât-ı zâhire ve

14 Hâlid Ziyâeddîn, pek çok Türkçe kaynakta Mevlana Halid-i Bağdadi şeklinde zikredilir ki bu yanlıştır. Kendisi Bağdatlı değil Süleymaniyelidir. Bugün Güney Kürdistan'ın en önemli şehirlerinden olan Süleymaniye o devirde Şehrizor/Şarezor Eyaleti'ne bağlı olduğundan kendisine Hâlid-i Şehrizori/Şarezori de denilir. Kürtler arasında Mewlana Xalid diye meşhurdur. Kendisi hem şeyh ve âlim hem de şairdir. Kürtçe, Arapça ve Farsça şiirlerini içeren divanı 1844 yılında İstanbul'da basılmıştır. Bu kitap aynı zamanda -her ne kadar tamamı Kürtçe olmasa da- İstanbul'da basılan ilk Kürtçe kitaptır. Osmanlı Devleti'nde bu tarihten Osmanlı'nın resmen bittiği 1923 yılına kadar Arap harfleriyle 20 civarında Kürtçe kitap yayımlanmıştır. Bunlardan biri Diyarbekir'de, biri Kahire'de ve diğerleri İstanbul'da basılmıştır. Bunlara Ermeni alfabesi ile yazılanları da ekleyince sayı otuza yaklaşmaktadır (Malmisanij, 2006: 34, 43).

bâtınıyyeyi (zahirî ve batınî feyizleri) Şeyh Abdullah Dehlevîden o da Şemseddin Cân-ı Cân Mazhar¹⁵ hazretlerinden ahz ü ıktibâs eylemiştir (almıştır) ki bu vechle irtibâtı dört vâsıta ile urve-i vüskâ Muhammed el-ma'sûm bin İmâm-ı Rabbânî¹⁶ hazretlerine vâsıl olur. Müessis-i meşâr-ileyh (adı geçen kurucu yani Hâlid Ziyâeddin) ulûm-ı zâhire ve batinede ekmeleyiyetinden kinâye olarak (zahirî ve batınî ilimlerdeki mükemmeliyetinden dolayı) zü'l-cenâheyn (iki kanatlı/tafıflı) telkib edilmiştir (lakaplandırılmıştır).

Bir müddet Bağdâd ve andan sonra Şâm-ı şerifde Sâlihiye dergâhında irşâd ve neşr-i ulûma himmet (doğru yolu gösterme ve ilmi yaymaya gayret) ve H.1242/1826 târihinde ve elli üç yaşında dâr-ı na'îme (bolluk yurduna, cennete) rihlet (göç) eyledi.

Kabri zikr olunan Sâlihiyede vâki' Cebel-i Erba'in üzerindedir (C: 3, s.187).

Harpût: Yahud Harpût- Asyâ-yı Osmânide ve Trabzon, Adana, Haleb, Diyârbekir vilâyetleri beyninde vâki' Ma'müretü'l-'aziz vilâyetinin merkez idâresidir. Bu şehir Diyârbekir şehrinin yüz kilometre şimâl-i garbisinde ve Toros yani Toren Dağının bir mürtefi' mahallinde mebnî (kurulmuş) olub arâzisi Fırât Nehri vâsıtasıyla iskâ ve irvâ olunmaktadır (bolca sulanmaktadır) (C: 3, s.190).

Harrân: Asyâ-yı Osmânide Haleb vilâyeti dâhilinde ve Urfa şehrinin doksan mil-i a'şârî (ondalık mil) cenûb-ı şarkisinde bir belde-i kadîmedir. Lâtinler Kara derler. Y.T. 5541 târihinde yani

15 Bu ad başka kaynaklarda Şemseddin Cân-ı Cânân Mazhar şeklinde geçmektedir.

16 Muhammed el-ma'sûm, İmâm-ı Rabbânî'nin oğludur. Her ikisi de Nakşibendiyye tarikatının şeyhleridir.

mîlâdın elli üç sene mukaddeminde Karasus (Crassus) ve M.296 târihinde Galer (Galerius) nâm Româ imparatorları burada mağlûb oldu ve bir cem'iyet-i ilmiye-i İslâmiyye ma'rifetiyle Rûmca birçok âsâr-ı fenniye (fen eserleri) Arabcaya nakl ve tercüme olundu. Hz. İbrâhîm aleyhisselam arz-ı Bâbilden ibtidâ buraya hicretle bir müddet müsâferet (misafirlik) ve pederleri Azer burada âlem-i bekâya (ebedi âleme) ruhlet etmiş idi (göçmüştü). Nâhiye-i mezkûre (adı geçen yer) el-yevm (bugün) Rakka dâhilindedir (C: 3, s.97).

İbn-i Halikân: Müverrihîn-i meşhûredendir (ünlü tarihçilerdendir) ve ismi Ahmed Şemseddin bin Muhammeddir. Bu zat Erbilde dünyaya gelüb hayli zamân Mûsul ve Haleb ve Şâm taraflarında tahsil-i ulûmdan (ilim eğitiminden) sonra Mısırdâ muahharen Süriyede bir müddet kâdılık ve sonra müderrislik etti. Bunun İbn-i Halikân nâmıyla ma'rûf olan "Vefayâtü'l-a'yân" nâm târih-i nefisi M.1676/H.1087 târihinde Rodosî-zâde Muhammed Efendi ma'rifetiyle Arabcadan Türkçeye tercüme olunmuşdur (C: 1,s.33).

İdrîs-i Bidlîsî: yahud Bitlîsî- Ricâl-i A'câmdandır (Acemlerin ileri gelenlerindedir). Bu zat ricâl-i Îrânda Akkoyunlu Hükümetinde mevki' olduğu halde Şâh İsmâil fitnesinde oradan savuşub Devlet-i Aliyyeye ilticâ eyledi. Ve müsellemler olan (herkeşçe bilinen) fazl ve kemâline binâen nezd-i Sultan Selîm Hânda pek büyük bir mevki' tuttu. Ve Îrân himâyesinde olan kabâil-i Ekrâd ve A'câmı celb ü te'lîfe (çekmeye ve barıştırmaya) me'mûr olduğundan gidüb ekserisi Ekrâddan (Kürdlerden) yirmi beş kadar kabâil-i cesîmeyi (büyük kabileleri) Devlet-i Aliyye himâyesine aldı. Ve Sultân Bâyezîd Hân-ı Sâni (Sultan II. Bayezid) hazretlerinin emriyle "Heşt

Behişt" nâmında bir târîh-i Osmânî ve Mezheb-i Revâfızı¹⁷ red zımında bir güzel kitâb te'lif eyledi. Eyyüb Ensârî civârındaki İdrîs Köşkû ve çeşme bunun ve oradaki mescid zevcesi Zeyneb Hâtunundur. Ve vefâtı M.1515/H.921¹⁸ târihindedir (C: 1, s.109).

İlgazi: Mârdîn ve Diyârbekir ve havâlisinde nîm-istiklâl (yarı bağımsız) ile hükümet eden mülûk-ı Artukiyyeden (Artuklu sultanlarından) Necmeddîn bin Artuk bin Ekseb'in unvanıdır. Bunun pederi vefât ettiği zamân karındaşı Sokmân sadr-ı hükümete oturmuş ve kendisi Beyt-i Mukaddes vâlisi olmuş idi. M.1104/H.498 târihinde birâderi dahi vefât ettiği gibi gelüb Mârdîn tahtına oturdu. Ve birkaç kal'a fethelediği cihetle Sultân Muhammed Selçukî tarafından istiklâl verildi. Ahlâfı üç yüz on bir sene hükümet sürmüştür. Mûma-ileyhin sultân-ı meşâr-ileyhe ve pederinin Sultân Melikşâh Selçukîye pek çok hizmeti vardır ve hiçbir muhârebeye mağlûbiyeti görülmemiştir. Büyük pederi Eksük nâmıyla meşhûr ise de sahîhi Eksebdir (C: 1,s.335).

Kawa¹⁹: Tahmînen Y.T. 3500 târihinde yani milâdın iki bin doksan dört sene mukaddemünde mülûk-ı Pişdâdiyândan zulm ve ta'adisi (zulüm ve haksızlıkları) ahâlîyi dil-gîr (kalbi kırık) eden meşhûr Dahhâk [Zahhâk]-ı Mârînin kâtilidir. Merkûm Kawa bir timürçi (demirci) parçası olduğu hâlde önündeki direği bayrak yerine isti'mâl (kullanma) ve melk-i mûmâ-ileyh (Dahhâkın şiddeti) yüzünden canları yanan ahâlînin ateş-i gayz (öfke ateşi)

17 Mezheb-i Revâfız: Şia (Şii) mezhebinin bir kolu.

18 Bu tarih yanlıştır. İdris-i Bitlisi 1520'de İstanbul'da vefat etmiştir. (kaynak)

19 Kürt mitolojisinin en önemli figürü olan Kawayê Hesinkar (Demirci Kawa). Efsaneye göre kendisi Dahhâk'ı öldürüp Kürtleri ve diğer halkları zulümden kurtarmıştır. Kürtlerin etnik kökenleri hakkında bilgi verilirken sıklıkla kullanılan bu efsane Fars şairi Firdevsî'nin Şehnâmesi'nde de geçmektedir.

ve heyecânını körükle iş'âl ederek (tutuşturarak) teşkil eylediği cem'iyet vâsıtasıyla hizmet-i mezkûreyî ifâ (zikredilen hizmeti yerine getirdi yani Dahhakı öldürdü) ve yerine ittifâk-ı ahâli (halkın ittifakı) ile Ferîdûn Şâhı iclâs etdi (tahta oturttu). Ahâli-i merkûme (anılan halk) mezâlîm ve ta'addiyâtdan (zulüm ve haksızlıktan) kurtulduğuna teşekküren her sene o gün Mihricân nâmıyla bir bayram yapılmasına karâr vermişlerdir²⁰. Zikr olunan bayrağa "Direfş" ve Dahhâka "Yeburasib" ve Kawaya "Kâbi" dahi derler. Mihricân ve Direfş kelimelerine dahi nazar buyurula (C: 6, s.70).

Keldânî: Fırât ve Arabistan ve Basra Körfezi beyninde meskûn ahâlinin nâm-ı umûmisidir. Bunları Bâbililerden add edenler varsa da taharriyyât-ı cedîde mûcibince (yeni araştırmalar uyarınca) sikkat (?) cinsinden ayrı bir kavim oldukları zann olunur. El-yevm Asyâ-yı Ulyâdan (Yukarı Asya'dan) Asyâ-yı Sugrâyı (Küçük Asya'yı) takrik (?) eden dağlarda kabâil-i Ekrâd arasında hayli Keldânî vardır.

Keldânîler vaktiyle ulûm-i riyâziyye (matematik) ve felekiyyede (astronomide) akvâm-ı sâireye (diğer milletlere) takaddüm etmişler idi (üstünlük sağlamışlardı). Hatta seneyi ibtidâ (ilk önce) 365 gün 7 saat 11 dakikaya taksîm eden (bölen) ve muntıkatu'l-bürûcu (burçlar muntikasını) tanıyan bunlar idi. Y.T. 5229 târihinde yani milâdın üç yüz altmış beş sene mukaddemide gelen

20 Yazarın Mihricân dediği kuşkusuz Newroz bayramıdır. Efsaneye göre Kawa, Dahhak'ı öldürdükten sonra Dahhak'ın korkusundan dağa kaçanlara haber vermek amacıyla bir ateş yakmıştır. Bunun üzerine dağdakiler evlerine dönmüş ve bugünü bayram sayıp o ateşin etrafında şenlikler düzenlemiştir. Böylece binlerce yıldır kutlanan Newroz bayramı ve ateşi geleneği ortaya çıkmıştır. Newroz aynı zamanda baharın gelişi, doğanın dirilişi, bolluk ve bereketin müjdeleyicisi olarak da yorumlanır. Mihricân kelimesi bugün de Kürtçede bayram, şenlik, festival anlamında kullanılmaktadır.

Gâlîsten (?) nâm râsıdın Keldânîlerin kendisinden bin dokuz yüz sene mukaddimine kadar bir silsile-i rasadâtını bulub Aristoya göndermiş olduğu tevârihde muharrerdir (yazılıdır) (C: 6, s.90).

Keldânî Katoliği: Bunların i'tikâdı dahi Rûm Katolikleri gibidir. Bunlar Mukaddemâ Nastûrîlerden ayrılub Papanın Reis-i Rûhânî olduğunu tanıdılar lakin rûsûm-ı kadîmelerinden bazılarını terk etmediler. Mûsul ve Bağdâd ve Cezîre ve Amâra taraflarında çok bulunurlar. Patrikleri Mûsulda oturur (C: 1, s.206).

Kerkük: Asyâ-yı Osmânîde Mûsul vilâyeti dâhilinde bir sancak merkezidir ve Şehrizarun şimâl-i garbindan yüz on beş kilometro mesâfede bir mürtefi' mevki'de vâki' ve on üç bin nüfusu câmi'dir²¹ ve Revânduz, Salâhiye, Erbil, Ranya, Köysancak kazâlarıdır²². Hz. Danyâlın türbesi burada yahud Sûsda olduğu söylenür. Basra ve Bağdâd ile epeyce dakik²³ ticâreti ve civârında zift menba'ları vardır. H.1156/M.1743 de Osmânîliler Acemlere burada galebe edüb memleketi kurtardılar (C: 6, s.79).

Kirmânşâh: Acemistanda müstahsen (güzel) bir şehirdir. Kürdistan-ı İrânînin makarr-ı idâresi (yönetim merkezi) olub Tahrânın cenûb-ı garbîsinden (güneybatısında) üç yüz yetmiş sekiz kilometroda vâki' ve otuz bin Kürd nüfusu câmi'dir ve

21 *Kamûsü'l-a'lâm*'a göre Kerkük'ün nüfusu 30.000'dir ve bunun dörtte üçü Kürt kalanları da Türk, Arap vesairedir (Şemseddin Sami, 2001: 151).

22 Revânduz, Salâhiye, Erbil, Ranya ve Köysancak Kerkük'ün merkezi olduğu Şehrizar sancağının kazalarıdır.

23 Dakik kelimesinin dikkatli, hassas anlamı olduğu gibi un anlamı da vardır. Kelimenin burada hangi anlamda kullanıldığı hususunda kararsız kaldık. Kerkük kervan yolları üzerinde olduğu için Bağdat ve Basra ile önemli bir ticaret hacmine sahipti. Aynı zamanda Kerkük'ün etrafı verimli ovalarla çevrili olduğundan tarımı, bilhassa buğday ekimi üst düzeydeydi. Dolayısıyla kelimenin her iki anlamı da metne uyuyor.

derûnunda bir kal'a ve civârında Bîsütûn Dağı üzerinde Rüstem Tahtı denilen meşhûr bir eser vardır. Şehr-i mezkûr İkinci Şâbürun oğlu tarafından te'sîs ve H.1143/M.1730 de Nâdir Şâh ma'rifetiyle zabt ve tahkîm olundu (ele geçirildi) (C: 6, s.80).

Lisân: Akvâmın kendülerine mahsûs olan Lûgat ve sözlerine de itlâk olunur (denir).

Erbâb-ı tahkîk (araştırmacılar) el-yevm müste'mil olan (kullanılan) elsinenin (dillerin) tanınabilen usûl ve ş'u'ubâtını (şubelerini) şu vechle beyân etdiler.

Hindistanın kadîm ve metrûk Pâli ve Perâkrit ve Eski Sânskiri ve Yeni Sânskiri lisânlarından me'hûz (alınmış) ve müteşa'ib (kollara ayrılmış) ve el-yevm (bugün) müste'mil olan (kullanılan) lisânları şunlardır:

1. Ordu (Urdu) Lisânı
2. Yerli Hind Lisânı
3. Mâhirât (?) Lisânı
4. Bengâle Lisânı

Rivâyete göre zikr olunan Ordu lisânı Cengiz Hân Hindistanı muhâsara etdiği zamân ordusu halkını, Hindûlarla ihtilâtdan (karışmaktan) ve câsûslarıyla mükâlemeden (konuşmaktan) men' (yasaklama) için eski Îrân ve Türk lisânlarından mürekkeb (oluşmuş) olarak yeniden icâd ve ta'lîm etmiş ve ordu içinde bundan başka lisânla tekellüm etmemelerini (konuşmamalarını) ve edenlerin katl cezâsıyla mucâzât olunacaklarını (cezalandırılacağını) kat'iyen emr ve ilân eylemiş idi. Sonra bu lisân Hindistânda birinci lisân oldu.

Îrânın kadîm ve metrûk Zend ve Küneiform ve Pehlev ve Kadîm Fars lisânlarından me'hûz ve müteşa'ib ve el-yevm müsta'mil olan lisânlar şöyledir:

1. Cedid (yeni) Fars Lisânı
2. Afgan Lisânı
3. Kürd Lisânı
4. Ermen Lisânı (C: 6, s.136).²⁴

Mar'aş: Haleb şehrinin yüz kırk kilometre şimal-i garbisinde eski Zülkadriyye (Dulkadiroğlu) memâlikinin kürsisi (merkezi) ve hâlâ bir mutasarrıflığın merkez-i idâresidir. Eski Mar'aş Hükümeti tülen üç yüz on ve arzen iki yüz yirmi kilometre ittisâ'ında arâziyi ve iki yüz elli bin nüfusu ve Toros Silsilesi şu'abatından (şubelerinden) Kızıl Elma Silsilesini ve Fırât Nehrinin bir kısmını şâmil idi. Buranın turâb (toprak) ve iklimi mütenevvi' (çeşitli) ve meyvesi mebzûl (bol) fakat sanâyi'i mefkûddur (yoktur).

Mar'aş mukaddemâ Devlet-i Aliyye himâyesinde olduğu hâlde ahâlisi gâh Mısırlıların ve gâh İrânîlerin gayretini gütmeye başlayub hatta hâkimi bulunan Alâüddevle İrân aleyhine açılan muharebeye gelmekden imtinâ' eylediğinden (sakındığından) M.1515/H.921 târihinde Sultân Selîm hazretleri asker gönderüb Mar'aş ve Elbistânı harben memâlik-i Osmâniyyeye ilhâk ve Mar'aşlı ordusunda bulunanların bir dil (?) bile kurtulmamak üzere kâffesini (tümünü) hâkim-i mûmâ-ileyh (adı geçen hâkim yani Alâüddevle) ve müte'allikâtıyla beraber katl ü i'dâm eylemiş idi (C: 6, s.237).

Mârdîn: Asyâ-yı Osmânide Diyârbekirin seksen bir fersah-ı a'şârî cenûb-ı şarkisinde (güneydoğusunda) eski bir kal'a ile bir medrese ve bir kaç câmi ve kilisâyı ve yirmi yedi bin nüfusu şâmil ve Cizreye hâkim ve pek kadîm ve mühîm bir şehirdir. H.700/M.1300 târihinden yani Tatarların hücum ve istilasından evvel (Moğol istilasından önce) kerki (?) gibi ma'mûr bir şehir idi (C: 6, s.166).

²⁴ Maddenin devamında konumuzla alakalı bilgi olmadığı için çevrilmesine lüzum görülmemiştir.

Medyâ: yahud Mâdi- El'ân (şu an) Azerbâyçân ve Irâk-ı Acem denilen kıt'anın nâm-ı kadîmidir (eski adıdır). Hudûdu garben Asûryâ denilen şimdiki Kürdistan kıt'asıyla şimâlen Bahr-ı Hazezi muhîit olan dağlar (Hazar Denizini kuşatan dağlar) ve cenûben Kûhistan ve Harkâniyâ yani Mâzenderânın kısım-ı cenûbîsi beyninde mahsûr ve mahdûd (sınırlanmış) ve hudûd-ı sâiresi (diğer sınırları) gayr-ı mu'ayyendir (belirsizdir). Havası mu'tedil ve ceyyiddir (ılıman ve saftır). Mevki'-i coğrafyası (coğrafi konumu) iktizâsınca (gereğince) medeniyet en evvel bu kıt'adan intişâre (yayılmaya) başladı. Medyâ ahâlîsi evlâd-ı Yâfesden oldukları hâlde Ninos ve Semiramis nâm hükümdârlar zamânında Asûrîlere tâbî' idi. Sonra Y.T. 4835 târîhinde yani milâdın yedi yüz elli dokuz sene mukaddeminde ref'-i ribka-i itâatle (itaat bağını yücelterek) reisleri olan Arpas'a kral nâmı vererek cesîm bir hükümet teşkil eylediler ve muahheren gâh gâlib gâh mağlûb olarak yaşayub nihâyet M.596 târîhinde Acemlerin taht-i tahakkümüne (egemenliği altına) girdiler ise de Büyük İskenderin Asya fütûhâtını (fetihlerini) bi'l-ikmâl vefât eylemesi üzerine istiklâllerini (bağımsızlıklarını) iâde eylediler (geri aldılar). Bundan sonra Eşkâniyân ve Keyâniyân hükümetleri tebe'asından ma'dûd (biri) tanınurlar (sayılırlar) (C: 6, s.229).

Mefârikîn: Diyârbekir sancağına tâbî' ma'a Silvân Beşîrî kazâsının nâm-ı atîkidir (C:7, s.4).

Mervân: bin Mehmed-Şâmda mülûk-ı Emeviyyenin (Emevi hükümdarlarının) âhirîdir (sonuncusudur). Künyesi Ebû Abdülmelik ve lakabı "Kaim bi Hakkillah" olub bir Kürd câriyeden tevellüd etmişdir (doğmuştur). M.691/H.72 de pederi Cezîre vâlisi iken orada doğdu. Orta boylu, semiz, çok sakallı, mühib-i pehlivân (pehlivan heybetli) ve sâhib-i secâ'at (cesur) bir adam idi. Şecâ'atine mebnîdir

ki Mervânü'l-Himâr deyü ma'rûf olmuştur (tanınmıştır) zîra Arab bir adamın şecâ'atini vasf etseler (övseler) filan adam cenkde hımârdan (erkek eşekten) ziyâde dayanur derler. Mervân dahi zamânında üzerine hurûc eden (saldıran, ayaklanan) kimselerin cenginden usanub yorulmamıştır. Bazılar dahi derler ki Arab Tâifesi her yüz seneye hımâr tesmiye ederler. Benî Em[evliyenin (Emevi Oğulları'nın) dahi müddetleri yüz seneye karîb (yakın) olduğu hengâmda (zamânda) Mervân halife olmakla hımâr nâmını vermişlerdir. Her yüz seneye hımâr tesmiyesini ise Arablar "Venzur ilâ hımarik"²⁵ ayet-i kerîmesinden ahz etmişlerdir (almışlardır). Mûmâ-ileyhe hocası olan Ca'd bin Dirhem'e nisbetle Mervân-ı Ca'dî dahi derler. Halife olmazdan evvel pek çok eyâletler zabt etmiştir.

M.749/H.132 târîhinde Ebâ Müslim Horâsânînin yâverî-i şemşîri (kılıcının yardımı) sâyesinde Abbâsîler Şâmı zabt etdiklerinde Mervân son muhârebede nâ-çâr (çaresiz) kaçarken nevâhî-i Mısıryyede (Mısır taraflarında) Ebû Sîr nâhiyesi civârında bevli (çişi) sıkıştırdığından bi'l-ahire (sonradan) başına seyl-i belâ (bela seli) olan şu düşman-ı tabî'iyi (doğal düşmanı) def' için atdan indikde (inince) at kaçub gören askeri dahi kendüsini [v]urulmuş zann ederek darmadağın olmağla bî-çâre nihâyet sığındığı bir kilîsâda yakayı ele vererek i'dâm olundu ve bu vechle saltanat Abbâsîlere intikâl eyledi. Mervânın ma'hûd yol kaziyesini (bu yol meselesini) Arablar "zehebü'l-devlet bi'l-bevleh"²⁶ diyerek darb-ı mesel (atasözü) etmişlerdir. Mervânın sini (yaşı) altmış dokuz hükümeti beş sene idi.

Katl olunduktan sonra oğulları Abdullah ve Abîdullah Habeşistâna kaçdılsa da Habeşîler Abîdullahı öldürdüler. Fakat Abdullah yanında olan kimselerin bir mikdârı ile kurtulub Mehdînin hilâfeti

25 Bakara suresi, 259. âyetin son kısmı.

26 "Devlet, sidiğe gitti" şeklinde tercüme edilebilir.

vaktine kadar sağ kaldı sonra Filistin Âmili (Valisi) Nasr bin Mehmed bin el-Eş'as tarafından tutulub Mehdiye gönderilmekle Mehdi katli eyledi. Hâsılı Benî Em[lev]iyye her taraftan giriftâr-ı belâ-yı katli-âm olarak (katliam belasına uğrayarak) şehzâdelerden yalnız memede olan bir ma'sûm ile Endülüse firâr eden Abdurrahman başını kul[rt]arabildi (C: 6, s.239).

Mezopotâmîyâ: yahud Mesopotamî – el-Cezîre kelimesine nazar buyurula (C: 6, s.242).

Mihricân: Mülûk-ı Pîşdâdiyândan Dahhâkın Kawa yediyle katli olduğu günün meserretini (sevincini) der-hâtır etmek (hatırlamak) için ahâlî-i İrânın vaz' (icat) ve ilâ yevminâ hâzâ (bugüne kadar) senede bir gün icrâ ettikleri bayramdır.

Vak'a-i mezbûre (adı geçen olay) Mihrimâh ayının on altıncı gününe tesâdüf ettiğiinden Mihricân tesmiye olunmuş idi.

Mihrimâh, târîh-i Celâlîde²⁷ Newroz-ı sultânînin ilk gününden itibâren yedinci ayın ismidir (C: 6, s.50).

Mûsul: Asyâ-yı Osmânîde vilâyet makarrı ve Dicle Nehri üzerinde mebnî ve on bin kadarı Nastûri olmak üzere elli bin nüfûsu hâvî ve Bağdâdın 360 fersah-ı a'sârî şimâlinde vâki' bir şehirdir. Etrâfında hendekli bir sûru ve Dicle Nehri üzerindeki adada kal'aları mevcûd ve hâneleri taş ve tuğladan ve yirmi kadar kârgîr câmilere meşhûrdur. Sanâyi ve ticâreti mukaddemâ epeyce revâclı idiye de şimdilerde tedenniye (gerilemeye) yüz tutdu ve pek makbûl bir nev'-i kumaş dokunurken şimdi bundan da vazgeçilüb Hindden gelen kumaşların boyanmasıyla iktifâ edildi (yetinildi). Hâl-i hâzırda olan ma'mûlâtı (ürünleri) kadife ve kilim ve keçe ile edevât-ı züccâciyeden (züccaciye aletlerinden) ibâretidir (C: 7, s.36).

27 Târîh-i Celâlî: Newroz'u (21 Mart) yılbaşı kabul eden eski bir takvim.

Nastûrî: Hıristiyânlarca rafz add olunan mezheplerden biridir. Müessisi Teodor Mopsuvist ise de M.428 de merkûmun şâkirdlerinden (öğrencilerinden) biri olan Nasturyos tarafından neşr edildi. M.431 ve M.451 ve M.553 târihlerinde müte'addid cem'iyetler tarafından redd olunmuşdur. Nastûrîlerin esâs-ı mezhepleri için "i'tikâd" kelimesinde dokuzuncu numeroya mürâca'at buyurula (C:7, s.82).

Nastûrî Fırkası: Bu fırkanın ashâbı Hz. Îsânın vücûd-ı insânîsi başka ve Babadan doğdu denilen kelime-i ezelişi başkadır ve bunlar Hz. Îsâ vücûda geldikten sonra ittihâd etmişdir ve Allâh ve İbn-i Allâh (Allah'ın Oğlu) denildiği teşrîf (şereflendirme) içündür derler. Ve Keldânî Kilisâsını tanıyub Româ Kilisâsını tanımazlar ve papasların teehhülünü (evlenmesini) kabûl etmezler. M.431 ve M.451 ve M.553 târihlerinde teşekkül eden Efes ve Kâdiköyü Cem'iyetleri bunların i'tikâdını redd ve Româ Kilisâsına celb (çekmek) için pek çok uğraşdığı hâlde dördüncü numeroda muharrer Keldânîlerden mâ'adâsını celb edemedi. Nastûrîler İrân ve Mûsul ve bazı memâlik-i Keldânîyede bulunurlar (i'tikâd maddesi, 9 numara; C: 1, s.206).

Nisîbîn²⁸: Diyârbekir vilâyetinde Mârdîn sancağına tâbi' bir kazâ merkezidir ve Mûsulun şimâl-i garbîsinden (kuzeybatısından) iki yüz kilometro ilerüsünde ve Şâbûr Nehri üzerinde vâki' (kurulu) olub te'sisi Nemrûda haml olunmaktadır (dayandırılmaktadır). Româ cenerali (general) Lokolos bu şehri Ermenistan hükümdârı Dikrandan almışdı. Derûnunda bin beş yüz kadar nüfûs tahmîn olunur (C: 7, s.84).

Nizîb: Haleb vilâyeti dâhilinde Zor sancağına tâbi' Rakka

²⁸ Bugün Mardin şehrine bağlı Nusaybin ilçesinin eski adı. Daha eski zamanda Nisibis adı da kullanılmıştır. İlçenin Kürtçe adı Nisêbîn'dir.

kazâsında bir nâhiyedir. Mısır Vâlisi Mehmed Ali Paşanın oğlu İbrâhîm Paşa M.1839/H.1255 târihinde Devlet-i Aliyyenin Serdâr-ı Ekrem Hâfız Paşa kumandasıyla gönderdiği orduyu işbu Nizîb Ovasında bozmuş idi (C: 7, s.81).

Ozroan (Osroene): Urfa ve Mârdîn ve Diyârbekir ve havâlisi Româ Devleti himayesinde iken bu nâmla yâd olunur ve nîm-istiklâl (yarı bağımsız, özerk) ile idâre eden prenslere Abgar deniliyor idi. Bu prenslerin merkez-i idâresi Urfa şehri idi (C: 1,s.302).

Revân²⁹: Rusyanın Asyâkıt'asında Ararat Dağının elli beş kilometro şimâl-i şarkisinde bir vilâyet merkezidir. Türk, Kürd, Ermenî, Rus, muhtelat (karışık) olmak üzere mecmû'-ı nüfûsu (toplam nüfusu) yüz seksen bin raddesinde olub çoğu Müslümândır. Ve hayli cevâmî'-i şerife (camiler) ve bir top dökümhânesi ve müte'addid kışlaları vardır. Burası mukaddemâ Ermenistan krallarının makarr-ı hükümeti olduğu hâlde Hz. Ömer (Radiyallahu Anh) eyyâmında (zamanında) Sürâka bin Ömer tarafından Azerbâyçân ve Şirvân ile berâber feth olunub muahharen Acemlere ve M.1569/H.977 târihinde Devlet-i Aliyyeye ve yine Acemlere ve M.1579/H.987 de dahi Lâlâ Mustafa Paşa yediyle Bâkü, Şimâhî (?), Kızılağaç kadar istilâ eyledikten sonra M.1724/H.1137 târihinde tekrâr Acemlere ve nihâyet dahi Rusyaluların pence-i istilâsına geçtiğinden hesâbsız keşmekeş, takallübat (dönüşüm) ve tebeddülata (değişime) uğramışdır (C: 3, s.304).

29 Bugün Ermenistan'ın başkenti olan Erivan'dır. Kürtçede Erivan ya da Yerivan şeklinde kullanılır.

Rûmiye³⁰: Azerbâyçânda³¹ Hoy³² kasabası cihetinde yirmi beş bin nüfusu câmi' bir eski şehirdir. Burasını Acemler Zerdeşt şehri zann ederler ki ol vakt ismi Terbermâ (?) idi. İki fersah ba'dında tûlu seksen mîl ve en derin yeri yirmi dört kadem bir bahîresi³³ olub ortasında bir dağ ve dağda bir kal'a ile dört aded karye (köy) vardır. Buradan vaktiyle çıkan ulemâ-yı a'lâm (ilim adamları) Urmevî deyü Rûmiyeye nisbet olunurlar idi. Rûmiyede Asklinos³⁴ nâm hakîm (bilge, filozof) tarafından havâss-ı harekât-ı nücümiye (yıldızların hareket özellikleri) ile yapılan bir tasvîr-i mücessem (büyük bir resim) züvvâra (ziyaretçilere) lisân-ı hâl ile söyler ve ahâlî hîn-i hâcetde (ihitiyaçları olduğunda) bundan istimdâd ederler (yardım isterler) imiş. Bir rivâyetde dahi Asklinos Hermesin³⁵ şâkirdlerinden olub kable't-tûfân (Nuh tufanından sonra) gelmiştir (C: 3, s. 319).

Selâhaddîn: Eyyûbi- Devlet-i Eyyûbiyye müessisi (kurucusu) Ebû el-Muzaffer Yûsuf nâm zât-ı celâdet-simâtdır (yiğitlik alameti

30 Kürtçede kullanılan ismi Urmiye'dir.

31 Urmiye, burada gösterildiği gibi Azerbaycan bölgesinde değil, Doğu Kürdistan'da yer alan bir kenttir. Kentin burada Azerbaycan bölgesinde gösterilmesinin nedeni, İran yönetiminin, Kürdistan'ın kendi hegemonyası altında tuttuğu bölümünü parçalamak amacıyla çok eskiden yapmış olduğu yönetsel bölümleridir. İran rejimi, Kürdistan'ı bölmek için Urmiye ve kuzeyindeki bölgeyi Azerbeycan eyaletine bağlamış ve yönetimce o eyaletin bir parçası durumuna getirmiştir (Şemseddin Sami, 2001:312-313).

32 Kürtçe adı Xoy.

33 Burada kastedilen Urmiye Gölü'dür. Bu göl, Urmiye şehrinin batısında olup Van Gölü ile beraber Kürdistan'ın iki büyük gölünden biridir.

34 Yunan mitolojisinde sağlık ve tıp tanrısı sayılan Asklepios'u kastettiğini düşünüyoruz.

35 Hermes, Yunan mitolojisinde bir tanrı.

bir kişidir). Mısırda Sultân Adidin veziri olduğu hâlde meşâr-ileyhin vukû'-ı vefâtı üzerine bi'l-fiil (fiili olarak) câlis-i mesned-i hükümdârî (sultanlık tahtına oturmuş) olarak kendü nâmına Devlet-i Eyyübiyyeyi teşkil eylemiş ve on beş sene Ehl-i Salîb (Haçlılar) ile peyâpey (art arda) muhârebeler ederek Haleb, Hamâ, Humus, Taberiye, Lâzkiye ve M.1187/H.583 târihinde Kudüs-i şerîf havâlisini ellerinden alub Kudüs Kralı Lozinanı ordusuyla beraber esîr etmiştir. Kudüs Hıristiyânları muahharen Müslümânlar aleyhine urûk-ı Ehl-i Salibi (Haçlı milletlerini) tahrîk (kışkırtma) ve Kudüsü tahlîs (kurtarma) ümniyesiyle (niyetiyle) Hz. İsâ aleyhisselâmın bir Arab elinde döğülüyor gibi şân-ı millîye girân (ağır) gelecek baz[ı] fesâd-âmîz (fesatça) resimlerini çıkararak Avrupâya göndermeleri üzerine Fransa, İngiltere, Almanya, İtalya kralları birer cesîm ordu ile Kudüsü kurtarmağa geldilerse de mahzâ (ancak) meşâr-ileyh Selâhaddin'in semere-i hüsn-i tedbîr ve gayreti (güzel önlem ve çabalarının sonucunda) olarak hiç bir iş göremeyüb geldikleri gibi gittiler.

Selâhaddin muahharen Şâm ve Mûsul atabegi bulunan ammîsi (amcası) Nüreddin'in vefâtından sonra Şâma dahi mâlik olmuş ve Yemen ve Nûbe taraflarına dahi bi'l-istilâ ol havâlîde teşkil eylediği Benî Eyyüb Hükümetine ümenâsından (güvendiklerinden) birini vekâletle göndermiştir. Vefâtı M.1193/H.589 târihinde ve kabri Şâm-ı şerîfededir. Ehl-i Salîb kelimesine dahi nazar buyurula (C: 4, s.180).

Si'ird: yahud İs'ird- Bitlis vilâyetinde bir sancak merkezidir. Toros Dağının boğazları cihetine giren Firât Nehri kıvrıntısında (?) vâki' Hısınkeyf³⁶ kasabasının şîmâl-i şarkisinde ve yüz kilometro ilerüsünde bulunur. Ve ahâlîsi on beş bin tahmîn olunur. Bu şehrin

36 Hasankeyf; Kürtçesi Heskîf.

vaktiyle Digranker³⁷ nâm şehir-i kadîmin yerine yapıldığı bazı tevârihde görülmüştür.

Si'ird sancağı Erûh³⁸, Şirvân, Garzân, Pervârî ve Rıdvân kazalarına taksim olunur (C: 4, s.41).

Sincâr: yahud Sıngâr- Fırât Nehriyle Dicle Nehri arasında vâki' bir cesim ve münbit sahrânın kısm-ı şimalisinden ibâretidir. Bazen el-Cezîreye dahi umûmen Sincâr denilür. Evlâd-ı Nûh aleyhisselam Bâbil kulesi yapıncaya değin bu sahrâda tavattun (yerleşme) ve tekessür edüb (çoğalıp) ba'de etrâfa münteşir olmuşlar idi (dağılmışlardı).

Sincâr Dağında³⁹ meskûn Yezîdiler hayli zamân Devlet-i Aliyyeye isyân üzre buldukları hâlde M.1802/H.1217 târihinde Bağdâd Vâlisi Ali Paşa ma'rifetiyle dâire-i inkıyâda (itaat dairesine) alındılar.

Fırât ve Dicle nehirlerinin iltikâ eylediği (birleştiği) mahalde olan bu şehir-i kadîmin Tevrâtda muharrer (yazılı) ismi dahi Sıngârdır (C: 4, s.69).

Tigar: yahud Tigr- Asyâda vâki' Dicle Nehrinin nâm-ı atikidir. Dicleye nazar buyurula (C: 2, s.296).

Ur: Urfanın eski ismidir. Urfa kelimesine nazar buyurula (C: 1, s.292).

37 Digranker: Tigranakert, Ermeni hükümdarı II. Tigran tarafından bugünkü Silvan'da (Kürtçesi Farqîn) inşa edilen tarihi şehir.

38 Kelime, metinde "Dal" harfi ile yazılmış, doğrusu "Rı" olmalıdır.

39 Sincar'a Kürtçe Şengal, Sincar Dağı'na da Çiyayê Şengalê denir. Burası Êzidi (Türkçede Yezidi) Kürtlerin yurdudur. Kendilerinin kutsal mekânı olan Laleş de buradadır.

Urfa: yahud Ruhâ yahud Râfiyâ- Haleb vilâyeti dâhilinde bir sancak merkezidir. Bu şehrin bir güzel câmi-i şerîfi ve Nemrûd Sarayı nâmında bir harâb kal'ası ve otuz bin nüfusu vardır ve ziyâretgâhı çoktur. Ez an cümle (mesela) kal'a tahtinde (aşağısında) olan bir mağara Hz. İbrâhîm aleyhisselâmın doğduğu mahal ve mağaranın içinde mevcûd olan bir yeşil sandık meşâr-ileyhin beşiği olmak üzere ziyâret olunur. Târihlerde Hz. İbrâhîmin doğduğu karye denilen "Kevsâ Mahallesi" dahi zikr olunan mağaranın hiza ve ittisâlinde (bitişğinde) Urfa mahallâtından bir mahalledir. Ve Hz. Eyyûb ile Câbir el-Ensârî ve Ebû Ubeyde el-Harrâc ve Bedü'l-Hemedânî ve Mesûd Horâsânî hazarâtının (hazretlerinin) makâmları dahi meşhûr ziyâretgâhlardır. Eski zamânda Mecûsilerin en büyük ateşgedesi Urfada idi. Bu ateşgedenin içinde perestîş etdikleri Şems-i Münîri (Parlak Güneşi) takdîsen (kutsamak için) dâimi sûretde ateş yakarlar ve karşısında ibâdet ederlerdi. Urfa şehri Romanuslar zamânında bir müddet pay-ı taht olmuş ve milâdın bir asır evvelinden itibaren dört asır müddetde Abgar nâm prensler ma'rifetiyle idâre olunmuşdur. Ve ibtidâ (en önce) dîn-i İsâ aleyhisselâmı kabûl eden şehir-i mezkûr (Urfa) ahâlîsidir. Urfa Kal'ası hâric (dış) ve ittisâlinden (bitişğinden) nebe'ân eden (çıkan) ve "Ayn-ı Halilü'r-Rahman" nâmı verilen su kal'anın altından içerü girüb tahminen yüz arşın tûlunda ve yetmiş arşın arzında olan ve cevânib-i erba'ası (dört tarafı) taşlarla rıhtım yapılmış bulunan Havz-ı Kebîre dökülür ve bütün bağçeleri sular. Sultân Süleymân hazretlerinin işbu su üzerinde ihyâ buyurduğu zâvîyede (küçük tekke) el'an (bugün) fakr û dervişâna (fakir ve dervişlere) it'âm-ı ta'âm olunur (yemek yedirilir).

Zikr olunan harâb kal'anın bir burcunun üzerinde birbirine kırk elli zirâ' yakın ve taşdan örme iki adet uzun direk harâbesi mevcûd ve bunlar Hz. İbrâhîm için yapılan mancınık olmak üzere meşhûrdur.

Mahalle ahâlisinin feman an fem (ağızdan ağıza) işidüb rivâyet etdiklerine göre olvakit işbu iki direğe Ramazanlarda minârelere mahya için gerildiği gibi iki kat halat gerilmiş ve işbu iki halat bir ağaç ile bükülüb birden bire bırakılmış imiş.

Urfadan pek çok fâzıl ve edib zuhûr etdi. Sultânü'ş-şu'arâ (şairlerin sultanı) Nâbi⁴⁰ merhûm dahi buralıdır. Frenkler Urfaya Zeryeso (?) derler⁴¹ (C: 1, s.295).

Uzun Hasan: Îrân ve Kürdistan hükümdârlarındandır. Asıl ismi Ebû en-Nasr Muzaffereddindir. Bu zât meşhûr Akkoyunlu Kabilesine mensûb olduğu halde M.1453/H.857 târihinde Timurlenk sülâlesinden Karakoyunlu hükümdârı Cihângir ile muhârebe ve âkibet (sonunda) galebe edüb (kazanıp) Karakoyunluların ekser memâlikini zabt ve Diyârbekirde saltanatını ilân eyledi ve Devlet-i Aliyyeden intikâm almak arzusunda olan Venediklilerin ve Karaman ve Alâiyye emirlerinin teşvik ve tergibiyle (isteklendirmesiyle) silahını Devlet-i Aliyye aleyhine çevirüb Erzurûm ve Baybûrd ve Erzincân vilâyâtını istilâ ve bir aralık Sûriye vilâyetini tehdid ve ahâlisini inkıyâda (itaate) mecbûr eylediyse de Sultân Mehmed-i Sâni (Sultan II. Mehmed-Fatih) hazretleri M.1473/H.878 târihinde yüz bin kişilik bir ordu ile Baybûrda gidüb Uzun Hasanın ordusunu kısa bir zamânda târ-mâr (darmadağın) eylediğinden amana düşdü ve akd-i musâlahadan (barış anlaşmasından) sonra gidüb Gürcistanı zabt ve müte'akiben M.1478/H.883 târihinde vefât eyledi.

40 Urfalı Nâbi, 17. yüzyıl Osmanlı divan şairidir. Asıl adı Yusuf'tur. Kimi manzum kimi mensur pek çok eseri vardır. En meşhurları Türkçe Divanı ve oğlu için 1701 yılında kaleme aldığı Hayriyye adlı mesnevidir (Şentürk-Kartal, 2006: 388-389).

41 Batlılar Urfâ'ya daha çok "Edessa" derler. Ayrıca şehrin Kürtçe adı da Ruha'dır.

Mûma-ileyhin vefâtından sonra Trabzon hükümdârı Jan Komenin⁴² hemşiresi (kız kardeşi) müteveffâ-yı mûma-ileyhin (adı geçen ölünün yani Uzun Hasan'ın) zevcesi (karısı) olmak mülâbesetiyle (sebebiyle) ortaya konulan mirâs-ı saltanat davası birçok kanlar dökülmesine sebep olmuştur (C: 1, s.303).

Vân: Asyâ-yı Osmânîde bu nâmla ma'rûf vilâyetin kürsi-i idâresi (yönetim merkezi) olub Vân Gölünün sâhil-i şarkîsi üzerinde ve Erzurûmun cenûb-ı şarkîsinden iki yüz altmış kilometroda vâki' ve Ermenî, Türk ve Kürd olmak üzere yirmi bin nüfusu câmi'dir. Sûrları, kal'a-i dâhiliyesi (iç kalesi), nefis bağçeleri vardır ve ticâreti işlek olub kârbânlarla (kervanlarla) icrâ edilmektedir (C: 7, s. 113).

Vân Gölü: Kadimde Arsis Palus deniyor idi. Asyâ-yı Osmânîde Vân vilâyeti vasatında (ortasında) olub tûlen yüz kırk arzen altmış kilometro ittisâ'ı (genişliği) vardır ve birçok adaları olub bunlardan biri üzerinde Ermenîlerin Ahtamâr Manastırı kâindir (mevcuttur). Suyu acı ve tuzludur. Ahtâmar kelimesine dahi nazar buyurula (C: 7, s. 113).

Vân Vilâyeti: Şimâl ve şimâl-i garbîde Erzurûm garben Şehrîzor şarken Acemistan ile mahdûd tûlen iki yüz yetmiş arzen iki yüz yirmi kilometro ittisâ'ında olub yüz elli bin nüfusu hâvidir. Birçok dağ ve nehirleri ve gayet nefis buğday ve meyve ve arıları vardır. İşbu vilâyet kadim Asûriyyenin şimâli ve Büyük Ermenistânın cenûb-ı şarkîsi add olunur (sayılır) (C:7, s. 113).

Yezîdî: Mûsul ile Hâbûr Nehri arasında meskûn (yerleşik) ahâlîye verilmiş bir nâmdır. Bunlar Sincâr Dağlarında ve Haleb, Bağdâd, Diyârbekir ve Revân havâlisinde dahi bulunurlar ve iki yüz bin

42 Jan Komen (Juannes Komnenos): Trabzon Rum imparatoru.

kadar tahmîn olunurlar. Bazıları bedevî (göçebe) ise de ekserisi mütevattındır (yerleşiktir) ve İslâma muhabbetleri az ve şarâba inhimâkları (düşkünlükleri) çoktur. Yezîdilerin biri hayr (iyilik) diğeri şerr (kötülük) olmak üzere iki mebde' (temel, kaynak) tanıyub mebde'-i şerr i'tikâd ettikleri şeytânın nihâyet bir gün semâda gayb ettiği (kaybettiği) dereceye yine nâil olacağını zu'm ederek (zannederek, inanarak) Melek-i Tâvus nâmıyla perestîş ettikleri (ibadet ettikleri) ve bu mezhebe mukaddemâ Şeyh Fahr nâmında bir mezhebsizin teşvikiyle sapdıkları ve kendü miyânelerinde (aralarında) Cilde⁴³ nâmını verdikleri bir kitâba mu'tekid (inanmış) buldukları işidilmiştir.

Yezîdiler H.1254/M.1838 târihinde Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye tarafından te'dîb (edeplendirme, haddini bildirme) ve kısm-ı a'zâmları (büyük bir kısmı) mahv edilmiş idi (C: 7, s.215).

Zâb: Büyük ve Küçük nâmlarıyla iki nehirdir. Büyük Zâb Diclenin şark-ı şimâlîsinden (kuzeydoğusunda) ya'nî arâzi-i Keldâniyyeden gelüb Küşâf nâm mahalde Dicle Nehriyle birleşür. H.13/M.635 senesinde asâkir-i İslâmiyye (İslam askerleri) Mûsul civârında bu nehri geçerek Acemlerle birkaç muhârebe edüb bozulmuşlar ve birkaç sene sonra acısını çıkarmışlar idi. Ebâ Müslim Horâsânî dahi Şâm asâkirini burada bozdu (C: 3, s.324).

Zend Sülâlesi: On sekizinci asırda Kaçar hânedânıyla muhâsım geçinen bir Acem sülâlesidir. Bu sülâlenin büyüğü Kerîm Hân olduğu gibi Kaçarların büyüğü dahi Lûtf Ali Hân idi (C: 3, s. 344).

Koma Xebatên Kurdolojiyê/Kürdoloji Çalışmaları Grubu

43 Orijinal metinde böyle cim-lam-dal-he yazılmış. Doğrusu "Cilve"dir.

KAYNAKÇA / ÇAVKANÎ

AHMED RIFAT (2004). *Lûgat-i Tarihiyye ve Coğrafiyye* (Tıpkıbasım-Facsimile), Ankara, Keygar Neşriyat.

BOZARSLAN, M. Emin (2001), "Sunuş", *Tarihteki İlk Türkçe Ansiklopedide Kürdistan ve Kürdler*, İstanbul, Deng Yayınları, s. 5-42.

DEVELLİOĞLU, Ferit (2005). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara, Aydın Kitabevi.

ELDEM, Vedat (1994). *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Üzerine Bir Tetkik*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

İHSANOĞLU, Ekmeleddin [Editör] (2000), *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi*, cilt: II, İstanbul, IRCICA.

KANAR, Mehmet (2008). *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul, Say Yayınları.

MALMÎSANIY (2006), *Türkiye ve Suriye'de Kürtçe Kitap Yayımcılığının Dünü ve Bugünü*, İstanbul, Vate Yayınları.

MALMÎSANIY (2009), *İlk Kürt Gazetesi Kurdistan'ı Yayımlayan Abdurrahman Bedirhan (1868-1936)*, İstanbul, Vate Yayınları.

ŞEMSEDDİN SAMİ (2001), *Tarihteki İlk Türkçe Ansiklopedide Kürdistan ve Kürdler*, çev. M. Emin Bozarslan, İstanbul, Deng Yayınları.

ÖZCAN, Abdülkadir (1989), "Ahmed Rifat Efendi", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt: 2, s. 130–131.

SAFVET [Geylangil] (1331/1915), *Resimli ve Haritalı Coğrafya-yi Osmânî*, 2. Sene, 3. Baskı, İstanbul, Selanik Matbaası.

ŞEMSEDDİN SAMİ (1896), *Kamûsü'l-a'lâm*, İstanbul, cilt. 5.

ŞENTÜRK, Ahmet Atillâ-Ahmet Kartal (2006), *Üniversiteler İçin Eski Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, Dergâh Yayınları.

YUSUF HAFÎD (1329/1913), *Muhtasar Coğrafya-yı Osmânî*, İstanbul, Kanaat Matbaası.